

ॐ श्रीगणेशायनमः ॥ सदाशुद्धोद्भूतः सकलमपिमात्रामयमिदं विसृज्यस्वाशक्त्य
 प्रययति यएनञ्चितिसयम् ॥ कथञ्चिज्जातश्चैद्रुयति विलयं मोहरचितं नमामस्तं नित्यं स
 मरसधनात्मानममलम् ॥ १ ॥ वैनाशिकैर्महामूढैर्लुप्तंश्चुतिशिरोगणं ॥ आविश्चकारेमंद
 यया तं वंदे ह्यतीश्वरं ॥ २ ॥ श्रीमद्गुरुभक्त्युपावतीशं च माधवं ॥ ब्रह्मानंदः करोती-
 मा मात्मबोधस्वदीपिकां ॥ ३ ॥ इह रथलुभातेव पुत्रेषु दयालुभिर्गवान् शंकराचार्यः उत्तमश्र
 ज्ञानांशास्त्रपयोनिधिभगवात्मात्मज्ञानरत्नमन्विष्यभाषाणां नाकृते शारीरकभाष्यादिप्रस्था

तपोभिः क्षीणपापानां शान्तानां दीतरागिणाम् ॥
 मुमुक्षूणामपेक्षयोश्च मात्मबोधो विधीयते ॥ १ ॥

नत्रयं निर्माय तदवलोकने ऽद्यसमर्थानां मंदबुद्धीनामनुग्रहार्थं सर्ववेदांतसारसंग्रहमात्म
 बोधाख्यं प्रकरणं विधिन्सुः साधनचतुष्टयसंपन्नस्यैवाद्याधिकारइति सूचयन् मंगलचसू
 चयन् प्रतिजानीते ॥ तपोभिरिति ॥ कृच्छ्रं चांद्रायणानित्यनैमित्तिकोपासनाद्यनुष्ठा-
 पस्वाभिः क्षीणानिपापानिदुरितानियेषां नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणोदुरितसयमितिवच
 नान् यद्वैदियाणां मित्रहः परमंतपइति वचनाच्चक्षुरादींद्रियनिग्रहस्त्वैस्तपोभिः क्षीणा-

पानिरागद्वेषाद्यन्तःकरणदोषरुद्धणानियेपांतेतथोक्तास्तेषां अतएवशांतानामक्षुब्धाशा-
 नानां तदेताभ्यांतायद्विशेषणाभ्यांशमादिपट्टसंपत्तिः सूचिता ॥ वीनरागिणां इहा मुन्नाय
 रूढभोगालिप्सूनां मुमुक्षूणां संस्मारत्रंथिमेदनेकृताभिलाषाणां । तदेताभ्यां विशेवणा
 भ्यांचैराग्यं मोक्षेच्छाचप्रदर्शिते ॥ न ह्येतादृशी प्रवृत्तिर्विवेकं विना संभवतीति विवेकस्त्व
 र्यादागमिष्यतीति साधनचतुष्टयसंपन्नानां चतुरशीतिलक्षत्रो निम्नमणलक्षण संसार-
 निवर्तकत्वात् ज्ञानजनकत्वेनावश्यमपेक्ष्योयमात्मबोधार्थो विधीयते । शंकरेणां

बोधोऽन्यसाधनेभ्यो हि साक्षान्मोक्षैकसाधनं ॥ पाकस्य च क्विचिज्ज्ञा

नं विनामोक्षो न सिद्ध्यति ॥२॥

वत्ताऽयमेतेषामात्मबोधमुत्साद्यमोक्षं करि-
 व्यतीतिक्रियत इत्यर्थः ॥ नन्वत्राचार्येण मंगलस्याकृतत्वान्मास्तिकमतप्रवेशेन तस्यानव-
 धेयवचनता स्यादिति चेन्न यत्र प्रपंचव्यवस्थ्यादिकं प्रतिषिद्धिपितमस्ति तत्रैव मंगलस्यापे-
 क्षितत्वेनास्य तु मंगलरूपत्वात् ॥ यद्वा सतपीतव्यत्वं सतपस्तत्स्येमांल्लोकानसृजदिति श्रुत्या-
 पसः सर्वात्कृष्टत्वेनादीतस्मरणस्यैव मंगलत्वादिति ध्येयम् ॥ १ ॥ ननु तपोमंत्रकर्मयोगाद्यने-
 कविधसाधनेषु सत्सु मोक्षं प्रत्यात्मबोध एव किमिति साधनत्वेन प्रतिपाद्यते इत्याशंक्य

तस्यैवसाक्षान्मुक्तिसाधनत्वस्यश्रुतिप्रतिपाद्यत्वेनप्रमाणसिद्धत्वादितिसदृष्टान्तमाह ॥ चो
 धइति ॥ तपोभंत्रकर्मयोगादिक्रान्तियानिसाधनानितानुचितशुद्धितदेकाग्र्यादिलक्षणप
 रंपरयात्मज्ञानद्वारामोक्षसाधकानिभयंति बोधस्तुतानिसाधनानिविहायसाक्षात्द्वा
 रांतरंविनैवमोक्षस्यैकमुख्यंसाधनं ॥ एतदेवदृष्टानेनद्रढयति ॥ पाकस्थवहिवदिति ॥ य
 थालोकिकाष्ठजलादिषुपचनकियासाधनेषुसत्त्वपिवन्हिंविनापाकोऽपक्वांशस्यनाशो
 नसंभवतितद्वत् ॥ ज्ञानादेवतुकेवल्यं अस्तेज्ञानान्मुक्तिः ज्ञात्वादेवंसर्वपाशापहानिः

अविरोधितथाकर्म नाविद्यांविनिवर्तयेत् ॥ विद्याऽविद्यांनिहं-
 त्येष तेजस्तिमिरसंधवत् ॥ ३ ॥

यदाचर्मवदाकाशंवेष्टयिष्यंतिमानवा
 स्तदादेवमविशायंदुःखस्यांतोमविष्यतीत्यादिश्रुत्याज्ञानंविनामोक्षोऽपिननिष्पद्यत्
 त्यर्थः ॥ ३ ॥ ननुकर्मणौबहिःसंसिद्धिसिद्धिमास्थिताजनकादय इतिस्मृत्या कर्मणांविचित्रश-
 क्तिमत्त्वेनचफस्यचित्कर्मणएवाज्ञाननाशद्वारामुक्तिजनकत्वसंभवात्किंकृतज्ञानेनेत्या
 शंक्यसंसिद्धिशब्दस्यांतःकरणशुद्धिपरत्वेनकर्मज्ञानयोर्विरोधाभावाच्चमैवमित्याह
 ॥ अविरोधितयेति ॥ कर्मज्ञानयोर्विरोधाभावात्कर्मविद्यांनिवर्तयितुंनोत्सहते ॥

तस्मान्निद्व्यभुद्धुद्धमुक्तस्वप्न्रह्मैवाहमस्मीत्येवंरूपा विद्याब्रह्मात्मैक्यज्ञानमेवाविद्या
 स्थूलोहं काणोहं क्षुधितोहं संकल्पवानहमध्यप्रसायवानहं मूढोहमित्यादिरूपमज्ञानं
 निःशेषंहतिविनाशयति तस्यचस्तु विषयकत्वेनवल्लिष्टत्वात् ॥ तदुक्तं भागवता ज्ञानेनतु
 तदज्ञानंयेषां नाशितमात्मनः। नैषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परमिति ॥ विरोधितया
 विद्याचार्या विद्यानिवर्तकत्वमित्यत्र योग्यदृष्टान्तमाह ॥ तेजस्तिमिरसंधवदिति ॥ यथा
 तेजःसूर्यादीनां प्रकाशो झटित्येवतिमिरस्यांधकारस्यसंधंसमूहं विनाशयति तद्वदित्य-

परिच्छिन्नइवाज्ञानात्तन्नाशेसतिकेवलः ॥ स्वयंप्रकाशतेह्यात्मा मे
 घापापेऽशुमानिष ॥४॥

र्थः ॥३॥ ननुप्रतिशरीरमात्मनः परिच्छिन्नत्वेनोप
 लभ्यमानत्वात्कथं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिरित्याशंक्याज्ञानादेवहि परिच्छिन्नइव
 भासते तन्नाशेत्परिच्छिन्नएवस्वयंधोतत इत्याह ॥ परिच्छिन्नइवेति ॥ परिपूर्णो द्विती
 यस्यात्मनोऽज्ञानपरिकल्पितद्रुवमनुष्याद्युच्चावचशरीराध्यासकृतमेव परिच्छिन्नत्वं
 मतस्तत्त्वमस्यादिमहावाक्यैर्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेनाज्ञानतत्कृताध्यासनाशे सत्यात्माके
 वलः सज्जातीयविजातीयस्वगतभेदभून्व्यः सन्स्वयंप्रकाशते हीति प्रसिद्धं वेदे ॥ ५

त्मानमेवावेदाहं ब्रह्मास्मीति अत्रैव दृष्टान्तमाह ॥ मेघापायैः शुमानिवेति मेघकृताव
 रणनाशे सति यथासूर्यः स्वयमेव प्रकाशते तद्दित्यर्थः ॥ ४ ॥ नन्वज्ञाननाशे आत्मनः
 केवलत्वं यत्प्रतिपाद्यते तन्न संभवत्यज्ञाननाशकसृत्तिज्ञानेन द्वैतापत्तेरिति चेत्तत्राह ॥ अ
 ज्ञानेति ॥ ज्ञानं अकर्तृभोक्तृसच्चिदानंदरूपं ब्रह्माह मस्मीत्याकारको बोधः । ज्ञानस्य

अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासाद्धिनिर्मलं ॥ कृत्वा ज्ञानं स्वयं नश्ये
 ज्वलकतकरेणुवत् ॥ ५ ॥

स्वस्यैवाभ्यासात् दीर्घकालनैरंतर्यसत्कारपूर्
 र्णकसेवनान् अज्ञानकार्यभूतेनाह मादिनाकलुषीकृतं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानींजी
 वं विशेषेण निर्मलं कृत्वा औपाधिककर्तृत्वादिग्रहणेन पूर्वं सिद्धासंगाद्वितीयत्वेप्रतिपा
 द्यस्वयमपिनश्येदतो नानात्मनः केवलत्वहानिः ॥ अत्राचुकूलं दृष्टान्तमप्याह ॥ कत-
 करेणुवदिति ॥ यथा कतकरज आविलंजलं निर्मलं कृत्वा स्वयमपिनश्यति तद्दित्यर्थः ॥ ५

नन्यपरोक्षतयानुभूयमानस्यसंसारस्यसत्यस्यात्कथमात्मनः केवलत्वमित्याशंप्रच्य । स्व
 प्रदृष्टान्तेनास्यमिथ्यात्वंसाधयति ॥ संसारइति ॥ रागद्वेषादिभिः संकुलोव्याप्तोऽयंसंसा
 रः स्वभ्रतुल्यः ॥ तत्तुल्यत्वमेव साधयति ॥ स्वकालइति ॥ यथास्वामप्रपदार्योनिद्राकालेसत्य
 वद्भ्रतिजाग्रतिचासत्योभवति तथाऽयंसंसारोऽप्यज्ञानकालेसत्यवद्भ्रतिप्रबोधेतत्वम

संसारः स्वभ्रतुल्यो हि रागद्वेषादिसंकुलः ॥ स्वकालेसत्यवद्भ्रति प्रबो
 धेऽसत्यवद्भ्रवत् ॥ ६ ॥ तावत्सत्यजगद्भ्रति श्रुक्तिक्कारजतं यथा ॥ या
 वन्नज्ञायते ब्रह्मसर्वाधिष्ठानमद्वयम् ॥ ७ ॥

स्वादिमहावाक्यत्रयवणादा
 लज्ञानोत्पत्तावसत्यवद्भ्रवेदतोनात्मनः केवलत्वहानिरित्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वाधिष्ठानमृतब्रह्मज्ञा
 नपर्यन्तमेवकल्पितस्यजगतः सत्वमितिसदृष्टान्तमाह ॥ तावदिति ॥ यावन्नीलपृष्ठनिकोणा
 दिद्विदिशिष्टाश्रुक्तिर्नज्ञायते तावत्सत्रकल्पितंरजतंसत्यवक्षतीयते ॥ तद्वत्सच्चिदानदाद्वयं ब्रह्म
 यावन्नज्ञायते साक्षान्भानुभूयते तावन्मिथ्यामृतोऽपिप्रपंचः सत्यवद्भ्रात्याद्वयतइत्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्वोऽपि प्रपञ्चः ब्रह्मणि कल्पित इत्येतदेव दृष्टान्तानरेण द्रढयति ॥ सच्चिदिति ॥ अस्ति भाति
 प्रियस्वरूपात्मन्यत एव नामरूपात्मके जगत्प्रसूतेऽनुगतेऽनुगतत्वादेव नित्ये त्रिकालाबा-
 ध्ये विष्णोर्व्यापके ब्रह्मणि सर्वोपादानभूते सर्वाश्चतुरशीतिलक्षयो निलक्षणविधिधाः
 अवयवसंख्या न संस्थयानानाविधाः व्यक्तयः-हाटकसुचूर्णकटककुंडलादिवत्प्रकल्पि-
 ताः मिथ्याभूता इत्यर्थः । तदनन्त्यत्समांभणशब्दादिभ्य इति न्यायान् । वाचारंभणं विका

सच्चिदात्मन्यनुस्यूते नित्ये विष्णौ प्रकल्पिताः ॥ व्यक्तयो विधिधाः
 सर्वा हाटककटकादिषु ॥ ८ ॥ यथाकाशो हृषीकेशो नानोपाधि-
 गतो विष्णुः ॥ तद्गुदाद्विन्मवद्गति तन्नाशादेकपद्मवेत् ॥ ९ ॥

रोनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यामित्यादिश्रुतेषु ॥ ८ ॥ ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेऽपि जीवभेदस्य
 सत्यत्वात्कथं प्रपञ्चाधिष्ठानरूपस्य परमात्मनोऽद्वितीयत्वमित्याशङ्क्योपाधिकभेदेऽपि
 वस्तुतोऽद्वितीयत्वमेवेति सदृष्टान्तमाह ॥ यथाकाश इति ॥ यथाविष्णुरव्याकाशो घटमठा
 दिरूपनानोपाधिगतः संस्तस्योपाधेर्भेदान् घटाकाशोमठाकाश इति भिन्नवद्गति तद्वद्वि
 ष्णुरपि हृषीकेशः सर्वेन्द्रियप्रवर्तकोऽतः करणादिरूपोपाधिष्ववच्छिन्नतया प्रतिबिंबतया

चागतः प्राप्तः संस्तस्योपाधेर्भेदाङ्गिन्वधद्भानि तस्योपाधेर्नाशादेकवद्भवेत् ॥ अथ
द्वुपाधीनां चिनांशे एको महाकांश एव भवति तद्वदित्यर्थः ॥ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षीचेता केवलो निर्गुणश्च
एकः सन् बहुधा विचार एकं संतंबहुधा कल्पयति एकधैवानुद्भवं नेहनानास्ति किंच
न एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ॥ एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यचस्थितः ॥ एकधा बहुधा चैव ह
श्यते जलचंद्रवत् ॥ अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितमित्यादि श्रुतिस्मृतिभिस्तास्य-

नानोपाधिवशादेव जातिवर्णाश्रमादयः ॥

आत्मन्यारोपितास्तोत्रे रसवर्णादिभेदवत् ॥ १० ॥

यतयात्मनोऽसंगाद्वितीयत्वमतिपादनाज्जीवभेदस्योपाधिकत्वेन मिथ्यात्वमिति भावः ॥
॥ ९ ॥ ननु ब्राह्मणोऽहं ब्रह्मचार्यहं संन्यस्तोहमित्यादि जातिवर्णाश्रमादिभिर्धर्मैर्भुक्त-
स्यात्मनः कथमसंगाद्वितीयत्वमित्याशङ्क्य तद्धर्मणामपितत्रोपाधिकत्वात् वस्तुन-
स्त्वमित्याह ॥ नानोपाधीति ॥ पूर्वोक्तदेहाद्यनेकोपाधिकृततादात्म्याध्यासादेव तद्ध-
र्मजातिवर्णाश्रमादय आत्मन्यारोपिता अविधाकल्पिताः न तु स्वतः तथात्वे सुषुप्ताव-

प्यात्मनिभासेत् ॥ वक्ष्यति च देहं द्विचगुणान्कर्मण्यमलेसच्चिदात्मनि अध्यस्यं त्या-
 केन गगने नीलतादिवदिति ॥ देहादीनां धर्मा एवाविवेकादात्मनि भासंत इत्यत्र दृष्टान्तमा-
 ह ॥ तोये रसवर्णादिभेदवदिति ॥ यथा स्वभावात्सधुरमपि जलं कटुकषायलवणात्स्तरक-
 पीतादिद्रव्योपेतं सत्तद्रूपं भवति न तु स्वस्वरूपेण तद्ददित्यर्थः ॥ १० ॥ अविद्यायां ३ : १
 स्थूलशरीराद्युपाधित्रितयादात्मानं विविच्यान्मुमुक्षुरित्युपाधित्रयस्वरूपं दर्शयति ॥ पं-
 चीकृतेत्यादिसान्दर्भाभ्यां ॥ तत्र तावत्स्थूलशरीरोपाधिमाह ॥ पंचीकृतेति ॥ पंचानां भूता-

पंचीकृतमहाभूतसंभवं कर्मसंचितं ॥

शरीरं सुरवदुःखानां भोगायतनमुच्यते ॥ ११ ॥

अत्येकं द्विधा विभज्य तत्रार्द्धं पंचकं प्रस्थाप्य परार्द्धं पंचके एकैकं चतुर्द्धा विभज्य तस्मिन् प्र-
 स्थापितेऽर्द्धपंचके स्वस्वांशपरित्यज्य तत्रैव चतुर्द्धा विभक्तानामेकैकस्य योजनं पंचीकरणं ॥
 एवमपंचपंचसंपदंत इति पंचीकृतानियानि पृथिव्यादिमहाभूतानि तेभ्य उपादानकारणे-
 भ्यः संभवं उपतिर्यस्यतत्प्रारब्धकर्मभिः संचितं रचितं प्रत्यगात्मनः सुरवदुःखानामाय-
 तनं भोगस्थानं यत्तच्छरीरं स्थूलशरीरमित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथसूक्ष्मशरीरोपाधिमाह ॥ पंचप्राणाः प्राणापानव्यानोदानसमानस्थ्याः । मनः
संकल्पविकल्पालिकांतः करणघृतिः । बुद्धिर्निश्चयात्मिकातद्दृतिः । दशेंद्रियाणिश्चोत्रत्वकृ
चक्षुर्जिह्वाप्राणारव्यानिज्ञानेंद्रियाणिपंच वाक्प्राणिपादपापूपस्थारव्यानिकर्मेंद्रियाणि
पंचच ॥ तैर्मिलित्वाससदशमिस्वयैवैः समन्वितयुक्तं अपंचीकृतं पचः सूक्ष्मभूतेष्वुपादान
कारणेष्वुत्पद्यंतं प्रत्यगात्मनः सुरवद्गुरुभोगस्थसाधनं च तत्सूक्ष्मांगं लिगशरीरमित्य

पंचप्राणमनोबुद्धिर्दशेंद्रियसमन्वितं ॥ अपंचीकृतभूतेत्यं सूक्ष्मां
गं भोगसाधनम् ॥ १२ ॥ अनाद्यविद्यानिर्वाच्या कारणोपाधिरुच्य
ते ॥ उपाधिभित्तयादन्यमात्मानमवधारयेत् ॥ १३ ॥

र्थः ॥ १२ ॥ अथतृतीयं
कारणशरीरोपाधिमाह ॥ अनादीत्यर्द्धेन ॥ अनिर्वाच्या तत्त्वज्ञाननिवर्त्यस्याज्जगत्सर्जनञ्च
सदसस्त्वावक्तुमयोग्या याऽनाद्यविद्या सासमष्टिव्यष्टिभेदेनस्थूलसूक्ष्मप्रपंचयोजनक
त्वात्कारणोपाधिरुच्यतइत्यर्थः ॥ उपाधिभित्तयनिरूपणस्यप्रयोजनमाह ॥ उपाधीति ॥ उक्त
स्थूलशरीराद्युपाधिभित्तयादन्यं तस्माद्दिणमात्मानमवधारयेत् उपाधिभित्तयविलक्ष-
णः सच्चिदानंदरूपोऽहमस्मीतिनिश्चित्यजानीयादित्यर्थः ॥ १३ ॥

ननृपाधिव्रित्तयविलक्षणसच्चिदानंदरूपत्वमात्मनो न संभवत्यन्ममथादिरूपतया प्रती-
 तेः ॥ सवाएषपुरुषोऽन्नरसमयइत्यादिश्रुत्या तन्मयतया प्रतिपादनाच्चैत्याशंभ्यात्म-
 न्यन्ममथादिरूपेण या प्रतीतिः सा तत्तादात्म्याध्यासादिनिसदृष्टान्तमाह ॥ पंचकोशेति
 ॥ अन्नरसेनैव भूत्वा तेनैवाभिवृद्धिं प्राप्यान्मरूपपृथिव्यां यद्विधीयते तदन्नमयः ॥ प्रा-
 णादिपंचवायवः वागादिपंचकर्मेद्रियाणि च मिलित्वा प्राणमयः ॥ मनश्चक्षुरादिज्ञाने-
 द्रियपंचकंच मिलित्वा मनोमयः ॥ बुद्धिज्ञानेन्द्रियपंचकंच मिलित्वा विज्ञानमयः ॥ कारण

पंचकोशादियोगेन तत्तन्मय इव स्थितः ॥

शुद्धात्मा नीलचस्त्रादियोगेन स्फटिको यथा ॥ १४ ॥

शरीरभूताविद्यामलिनसत्त्वं त्रियादिवृत्तिसहितसत्त्वं आनंदमय इत्येतेऽन्नमयप्राणम-
 यमनोमयविज्ञानमयानंदमयाः पंचकोशाः शुद्धसच्चिदानंदरूपस्थ्यात्मन आच्छादकत्वान्
 ॥ आदिपदेन स्थूलत्वकृशत्वक्षुधापिपासादयस्तद्गर्भाः शाल्यास्तेषां योगेन मिथ्यातादा-
 त्म्येन वस्तुतः शुद्धोऽप्यात्मा तत्तन्मय इव मनुष्योऽहं स्थूलोऽहं क्षुधितोऽहं संदिग्धो
 ऽहं निश्चयवानज्ञश्चास्मीति तत्तदन्नमयादिरूपतया मिथ्यैवास्थितइत्येवंप्रतीयते ननु

यस्तु तस्मिन् द्रूप इतीव शब्दार्थः ॥ स वा एष इत्यादि वेदस्त्वऽरुंधती न्यायेन सूक्ष्मवस्तु प्रद-
शीयन्तु पाधिस्थं पुरुषं सूचयति न त्वन्मय पुरुषत्वे तात्पर्यवान् ॥ एतदेव दृष्टानेन द्रुप-
ति ॥ यथा स्वभाषतः शुक्ल एव स्फटिको नीलपीतवस्त्रादियोगेन तत्तन्मय इवाभाति न
तु वस्तुनो नीलपीतादिरूपस्तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥ तादात्म्याध्यासे नान्नमथादिरूपतया स्थि-
तस्यात्मनस्तेभ्यो विवेचनं कुर्वादिति सदृष्टान्तमाह ॥ यस्तु सुषादिभिरिति ॥ तदुलस्यस्य स्त-
पतया प्रतीयमानतुषादिभिर्भुक्तं तदुलस्यथाऽवधाततो मुसलावहननेन भुङ्क्विविच्यते पृ-

यस्तु सुषादिभिः कोशैर्भुक्तं च तस्यावधाततः ॥
आत्मानमातरं भुङ्क्विविच्यत्तदुलं यथा ॥ १५ ॥

थाक्रियते ॥ तथा कोशैरन्मथादिभिर्भुक्तं तेषामभ्यंतरं भुङ्क्वमात्मानं विचिच्यत्तेभ्यः पृ-
थक्कृत्य विजानीयादित्यर्थः ॥ विवेचनप्रकारस्तु अयमन्ममथो नात्मा भौतिकत्वात् घटादि-
वत् अन्यथा कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगात् ॥ प्राणमयोऽपि नात्मा भौतिकत्वाज्जड-
त्वाच्च ॥ मनोमयोऽपि नात्मा करणत्वाद्वास्यादिवत् ॥ विज्ञानमयोऽपि नात्मा परिणामि-
त्वादुग्धादिवत् ॥ आनन्दमयोऽप्यनात्मा जडत्वाद्घटादिवत् ॥ कुंडलकरकादिवन्मदीय

त्वेन प्रतीयमानत्वाद्नास्मत्त्वमेतेषां स्फुटमेवेति तेष्व्यो विलक्षणः प्रत्यगात्मा परमात्मे
 व सच्चिदानन्दैकलक्षणलक्षितत्वादिति ॥१५॥ नन्वात्मनो ब्रह्मरूपत्वेन सदा सर्वगतत्वा
 ल्किमिति स सर्वत्र न भासत इति तत्राह ॥ सदेति ॥ आत्मा सर्वगतोऽपि सर्वत्र व्याप्य स्थितोऽ
 पिन सर्वत्रावभासते । अस्ति भाति प्रियरूपेण सदा सर्वत्र घटपटादिषु भासमानत्वेऽप्यनु
 भावितृत्वलक्षण विशेषरूपेण बुद्धावेवावभासते तस्याः सत्त्वगुणकार्यत्वेन स्वच्छत्वात् ॥

सदा सर्वगतोऽप्यात्मा न सर्वत्रावभासते ॥ बुद्धावेवावभासते स्वच्छे
 यु प्रतिबिंबवत् ॥१६॥ देहेंद्रियमनो बुद्धिप्रकृतिभ्यो विलक्षणं ॥ तद्
 तिस्राक्षिणं विद्यादात्मानं राजवत्सदा ॥१७॥

एतदेव दृष्टानेन स्पष्टयति ॥

स्वच्छेऽपु प्रतिबिंबवदिति ॥ यथा शरीरादिवस्तूनां छाया प्रतिभासस्य सूयादीनामा तपस्य च
 सामान्यतः सर्वत्र प्रतीयमानत्वेऽपि तेषां विशेषाकारप्रतिबिंबं तु जलदूषणादि स्वच्छे ज्वेव
 दृश्यते न त्वन्यत्र तद्दृष्टित्यर्थः ॥१६॥ अधुना देहेंद्रियादिसंघाते वर्तमानस्याप्यात्मनस्त
 देलक्षणं राजदृष्टानेन दर्शयति ॥ देहेति ॥ देहेंद्रियादिसंघाते वर्तमानमात्मानं देहेंद्रिय
 मनो बुद्धिप्रकृतिभ्यो जडपरिणामी दृश्येष्व्यो विलक्षणं चैतन्या परिणाम्यदृश्यरूपं तेषां

देहादीनांया वृत्तयः बाल्याद्यवस्थादेहवृत्तयः स्वरसादिविषयाकाराश्चक्षुरादीन्द्रिय-
तयः संकल्पविकल्पासिकामनोवृत्तयः अध्यवसायलक्षणाबुद्धिवृत्तयः आकाशाद्या-
कारपरिणामरूपाः प्रकृतिवृत्तयस्तासांसाक्षिणंचविद्याज्जानीयात् ॥ यथाराजासदसि
साम्राज्यसर्वासाक्षितयापश्यन्तेजस्वितादिनायिलक्षणएवावबुध्यन्ते तद्वदित्यर्थः ॥१७
मन्वात्मनःसाक्षिस्त्वेनयज्ज्ञानंतन्मोपपद्यते संघातेव्यापारवत्तथाप्रतीतेरित्याशंक्य

व्यापृतेष्विन्द्रियेष्व्यात्मा व्यापारीचाधिवेकिनां ॥
दृश्यतेऽन्नेषु धावत्सु धावन्निव यथा शशी ॥१८॥

तत्रव्यापारवत्ताप्रतीतेर्ज्ञानित्वान्मैवमितिसदृशं तमाह ॥ व्यापृतेष्विति ॥ चक्षुरादीन्द्रिये-
षु स्वस्वविषयेव्यापारवत्सु सत्सु अधिवेकिनां गुरुशास्त्राद्युपदेशरहितानामात्माव्यापारीवह
श्यते ननु तत्त्वदृशां यथाऽन्नेषु मेघसंज्ञेषु वायुना धावत्सु लोकिकैः शशी धावतीवदृश्य
ते ननु चंद्रो वस्तुतो धावति ॥ तद्ददात्माऽपि वस्तुतो न व्यापारवानित्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु देहंद्रियादीनामेवचेद्धापारवत्वं तद्वत्वेनतेषां तर्हिचेतनत्वादात्मत्वं स्यादित्याशं
 क्यात्मचैतन्येनैवतेषां व्यापारवत्वं ननु स्वत इति सदृष्टांतमाह ॥ आत्मचैतन्यमिति ॥ आ
 त्मनोयचैतन्यं स्वरूपभूतं तदाश्रित्य देहंद्रियादयः स्वकीयार्थेषु वर्तन्ते यथा लौकिका ज
 नाः सूर्यस्थालोकं प्रकाशमाश्रित्य स्वस्वव्यापारे प्रवर्तन्ते तद्वत्स्मा देहंद्रियादिषु स्वयंचेतन
 त्वाभावादात्मत्वं न संभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ नन्वात्मन एव चैतन्यरूपत्वमस्तु परं त्वहं जातो

आत्मचैतन्यमाश्रित्य देहंद्रियमनोधियः ॥ स्वकीयार्थेषु वर्तन्ते सू
 र्यालोकं यथा जनाः ॥ १९ ॥ देहंद्रियगुणान्कर्मण्यमले सच्चिदात्मनि ॥

अध्यस्यंत्यविषेकेन गगने नीलतादिवत् ॥ २० ॥

ॐ मृतोऽहं कुमारोऽहं बु

वा सुदृश्य काणोऽहं वधिराऽहं पश्यामि शृणोमि वच्मीत्याद्यनवरतमनुभूयमानत्वाज्जन्मा
 दिमत्वमपि स्यादित्याशंक्य देहंद्रियादिधर्माणान्तेषामविषेकेनात्मन्यारोपितत्वान्न तद्धर्म
 त्वमिति सदृष्टांतमाह ॥ देहंद्रियादिगुणानिति ॥ देहश्चंद्रियाणि च तेषां गुणान् जन्मादिका
 णत्वादिधर्मान् गमनवचनादिकर्माणि चामलेऽज्ञानतत्कार्यमलरहिते सच्चिदात्मनि
 मूढा अविषेकेन आरोपयन्ति ॥ यथानीरूपे गगने नीलतामालिन्यादिना लं चाविषेकेनाध्यस्यन्ति

नद्दत्तो वस्तुतस्तेआत्मधर्मानसंति किंतु देहादीनाभिवेत्यर्थः ॥ २० ॥ ननु देहेन्द्रियादीनां धर्मा जन्मादय आत्मनिमा भवन्तु परंत्यहं कर्ताहं भोक्ता पुण्यवान् पापश्च सुखी दुःखी चास्मीतिसततं प्रतीने वैशेषिकाभिमतः कर्तृभोक्तादिस्वरूपास्मा स्यादित्याशङ्क्य कर्तृत्वादीनामंतःकरणधर्मत्वेन तत्त्वादात्म्याथासपूर्वकएतेपामारोपइतिसिद्धशान्तमाह ॥ अज्ञानादिति ॥ मानसोपाधिस्तस्यैव कर्तृत्वाद्योधर्माश्चाज्ञानादात्मतत्त्वाच्छादिकावि-

अज्ञानान्मानसोपाधिः कर्तृत्वादीनि चात्मनि ॥ कल्पयंतेंऽबुगते चंद्रे
चलनादि यथाऽभ्रसः ॥ २१ ॥ रागेच्छासुरखदुःखादि बुद्धौ सत्या प्रपत
ते ॥ सुषुप्तौ नास्ति तन्नाशे तस्माद्बुद्धेस्तु नात्मनः ॥ २२ ॥

घाता सच्चिदानंदरू
पआत्मनिकल्पन्ते वैशेषिकादिभिर्मिथ्यैवाध्यस्यते ॥ यथाऽभ्रसोजलस्य चलनादितरलस्य
मलिनत्वाधोदेरास्थत्वादन्यबुगते जलमतिफलिते चंद्रमस्य विवेकिनो मिथ्यैवारोपयन्ति तद्व
दात्मनीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अंतःकरणधर्माण्य रागेच्छादय आत्मनिकल्पिता इत्येतदेवान्यव्य
तिरेकशुक्तिप्रदर्शनेन द्रव्यमिति ॥ रागेच्छासुरखदुःखादीनि ॥ रागो विशेषाभिलाषः इच्छा
सामान्याभिलाषः सुरसंसर्पपामनुकूलवेदनीयश्चित्तविकारः दुःखं प्रति कूलवेदनीयश्चि

सविकारस्तान्येतानि आदीयस्य कर्तृत्वादेस्तत्सर्वजात्रत्स्य भयो बुद्धौ सत्यां प्रवर्तते सुषु
 प्तौ तस्या बुद्धेर्नात्रो स्वकारणज्ञानलये तद्रागादिकं नास्ति तस्माद्बुद्धेरेव रागादिधर्मजातम
 स्ति न त्प्रात्मन इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ननु यथात्मा रागेच्छादिस्वभावो नास्ति तर्ह्यसौ कीदृशस्व
 भाव इति चेत्तत्स्वभावं दृष्टानत्रयेण दर्शयति ॥ प्रकाश इति ॥ अर्कस्य सूर्यस्य प्रकाशो यथा
 स्वभावः स्वरूपं तोयस्य जलस्य शीतलतायथा स्वभावः अग्नेरुष्णतायथा स्वभाव

प्रकाशोऽर्कस्य तोयस्य शीतलतायथा ॥ स्वभावः सच्चिदानंद-
 नित्यनिर्मलतात्मनः ॥ २३ ॥ आत्मनः सच्चिदंशश्च बुद्धेर्दृष्टिरिति द्वयं ॥
 संयोज्य चाविवेकेन जानामीति प्रवर्तते ॥ २४ ॥

सत्त्वाऽऽत्मनः सच्चिदानंदनि-
 त्यनिर्मलतास्वभावः संश्च विज्ञानंदश्च नित्यश्च निर्मलश्च तेषां भावस्तत्ता तत्स्वरूप इत्यर्थ
 ॥ २३ ॥ नन्वहं जानाम्यहं सुखीति ज्ञानसुखाद्यात्रयतयाऽऽत्मनः प्रतीतेः कथं निर्विकार
 सच्चिदानंदरूपत्वमित्याशंक्याह ॥ आत्मन इति ॥ प्रत्यगात्मनोभ्यः सच्चिदंशः अंश इवांश
 स्तत्तद्वृत्तिव्यात्माभासः बुद्धेर्दृष्टिश्च ज्ञानानंदांशावच्छेदिकेत्येतद्द्वयमविवेकेन संयोज्या
 संगस्थात्मनः केनापि संबंधस्थाभावात् तथाऽप्यज्ञानवशान्निध्यस्तादात्म्यं प्रतिषिभा-

व्याहं जानाम्यहं सुखीत्यादिप्रत्ययः प्रवर्ततेऽतः ज्ञानसुखाद्याकारवृत्तिरूपेण परिण-
ता या बुद्धिस्तस्याएयतत्तदाकारज्ञानसुखाद्याश्रयत्वं नत्वात्मनस्तस्य तदाश्रयतया-
भानंतु बुद्धिस्तादात्म्यादिति वस्तुतोनिर्विकारस्तच्चिदानंदरूपएवास्मेतिभावः ॥ २४ ॥
एतदेवचिशदयति ॥ आत्मनइति ॥ जातु कदाचिदप्यात्मनोविक्रियाविकारोनास्ति ॥ निर्यु-
षंभिस्त्रियंशांतंनिरयधंनिरंजनभितिश्रुतेः अव्यक्तोऽयमचित्त्योऽयमधिकार्योऽयमुच्य-

आत्मनो विक्रिया नास्ति बुद्धेर्वोधी न जात्विति ॥
जीवः सर्वमलं ज्ञात्वा कर्त्ता द्रष्टेति सुहृति ॥ २५ ॥

ते इतिस्मृतेश्च बुद्धेस्तुकदाचिद्बोधोपशक्येव नास्ति प्रकृतिकार्यत्वेनजडत्वात् तथाऽपि
जीवोऽतःकरणावच्छिन्नचेतनः सर्वजडचेतनात्मकमलमत्यंताभेदेनज्ञात्वा मिथ्याभि-
मत्याहं कर्त्ताहं द्रष्टेति सुहृति ज्ञान्तोभवति ननुविविक्त आत्मनिस्त्वत्योऽपिविकार
इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ श्रीसच्चिदानंदायनमः ॥

अधुना ऽऽत्मन्यन्यथाज्ञानस्यफलं दर्शयंस्तत्त्वज्ञानस्यापि फलं दर्शयति ॥ रज्जुसर्पवदिति
 ॥ यथामहांधकारे विकारं रहितं रज्ज्वादौ सर्पाद्यारोपणं कृत्वा भयं प्राप्नोति पुमान् एव
 मात्माप्यात्मानं जीवं सद्वितीयं परिच्छिन्नं संसारिणं ज्ञात्वा मिथ्यैव निश्चित्य भयं नानाविध
 सांसारिकपीडानिमित्तं वहेत् प्राप्नुयात् ॥ द्वितीयादौ भयं भवति उदरमंतरं कुरुते ऽथत
 स्थ भयं भवति भवेदिहा वेदीन्महती विनष्टिरित्यादि श्रुतेः ॥ ईषदप्यंतरं कृत्वा रौरवं नरकं

रज्जुसर्पवदात्मानं जीवं ज्ञात्वा भयं वहेत् ॥
 नाहं जीवः परास्मेति ज्ञातश्चेन्निर्भयो भवेत् ॥ २६ ॥

ब्रजेदित्यादि स्मृतेश्च चेद्यदि नाहं जीवो ऽस्यं डाद्वितीयसच्चिदानंदरूपपरमात्माहमिति तं
 त्वमस्यादिमहापापैरात्मा ज्ञानो ज्ञानविषयो जातस्तदा निर्भयो भवेत् ॥ ज्ञात्वा देवं सर्पपा
 शापहर्गनिःक्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः इह च वेदेदीदथसत्यमस्ति मह्यवेदमह्यैव भवति
 चदाचर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यंति मानवास्तदा देवमभिज्ञाचतुःस्रस्यंती भविष्यतीत्यादि श्रुतेः
 ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छतीत्यादि स्मृतेश्च ॥ २६ ॥ ॥ ६५ ॥

अथात्मा स्वकीयप्रकाशेन बुद्ध्यादीन्प्रकाशयंस्तेर्न प्रकाशयत इति स्वप्नकाशाद्वितीयत्वमात्मन इति सदृष्टान्तमाह ॥ आत्मैति ॥ आत्मा बुद्ध्यादीनि बुद्धिमनश्चित्तानि चक्षुरादीनिन्द्रियाणि भासयति प्रकाशयति ॥ ननु प्रतिसंघात बुद्ध्यादीनां प्रतिसंघातमेकैक आत्मा प्रकाशयति कः उत सर्वसंघातपरिबुद्ध्यादीनामेक एवात्मा प्रकाशकः नाद्यः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म एक एव हि भूतात्मा भूते भूतेष्वप्यस्थितः एको देवः सर्वभूतेषु गूढ इत्यादि श्रुतिविरोधाद्देवत्वघाताच्च ॥ द्वितीयश्रुतिविरोधाभावेऽपि देवदत्तसुखदुःखादीन् यज्ञदत्तोऽनुभवेत् य

आत्माऽवभासयत्येको बुद्ध्यादीनिन्द्रियाणि च ॥
दीपो घटादिवत्सात्मा जडैस्तेर्नापि भास्यते ॥२७॥

ज्ञेयदत्तस्थितान् देवदत्तः ॥ उभयत्रात्मन एकत्वादित्याशां ग्यात्मानं विशिनष्टि ॥ एक इति ॥ प्रति संघातमेकोऽद्वितीय एवात्मा सर्वसंघातवर्ति बुद्ध्यादीन् प्रकाशयति यथा एक एव दीपो घटादिवस्तुजातं ॥ अयं प्रायः यथा यद्यपि एक एव दीपस्य सूक्ष्मत्ववाप्रकाशास्तथाऽपि यो घटाकारतया घटं व्याप्य स्थितः स घटमेव प्रकाशयति ननु परं यन्मपटाकारतया पटावच्छिन्नः स पटमेव न घटमपि ॥ यथा यासर्वावकाशाप्रद एक एव महाकाशः परंतु स एव घटाव

च्छिन्नीयद्बस्तुधारयति तत्कुशूलावच्छिन्नेनगगनेन नद्विधते अत्कुशूलावच्छिन्नीधार
 यति तद्दूरावच्छिन्नेननद्विधते ॥ तथासर्वसंधातेष्वेकएवात्मासवसंधातवर्तिबुद्ध्यादी
 न्प्रकाशयन्तस्तदवच्छिन्नएवतान्प्रकाशयति ॥ अतो नदेवदत्तयज्ञदत्तयोः परस्परसु-
 खदुःखाद्यनुभवः ॥ उपाध्यविवक्षायांतुसूच्यादिवत्सर्वान्परमात्मैवप्रकाशयतीति ॥
 यथाचदीपस्तेर्घटादिभिर्नावभास्यतेप्रकाशयते तद्वत्त्वात्मात्वेपांबुद्ध्यादीनामधिष्ठान
 भूत आत्माऽपिजडैस्तेर्बुद्धीर्द्रियादिभिर्नप्रकाशयतेभास्येभ्यस्मिंसकभासनायोगादित्यर्थः२७

स्वबोधे नाग्बोधेच्छा बोधरूपतयात्मनः ॥ न दीपस्थान्यदीपेच्छा
 यथा स्वात्मा प्रकाशते ॥२८॥

नन्वात्मा बुद्ध्यादिभिर्घटि नावभास्यते
 तर्हि तस्यभानं केन स्वेनेवचेत्तदाऽऽत्मात्रयः ज्ञानांतरणचेत्तदा ज्ञानानवस्थेत्याश-
 क्य स्वप्रकाशालात्स्वेनेव स्वस्यस्फुरणमितिसदृशतमाह ॥ स्वबोधइति ॥ स्वस्थात्मनो
 बोधेस्फुरणेऽन्यज्ञानाकांक्षानास्ति आत्मनोबोधरूपतया ज्ञानरूपत्वात् ॥ यथादीप-
 स्वस्वप्रकाशनेदीपांतरापेक्षानास्ति तद्वत्त्वात्मा स्वयमेवप्रकाशते ॥ नहिलोकेदीप
 स्वस्वप्रकाशनेआत्मात्रयइतिभावः ॥२८॥

ननु यथात्मनः स्वतएवस्फुरणं तर्ह्यथलतएवसर्वमुक्ताः स्युरात्मज्ञानस्वसदाविद्यमानत्वादित्वाशंकात्मचैतन्यरूपं सामान्यज्ञानं नमुक्तिसाधनमपितु महावाक्यजन्यं यद्रह्मात्मैक्यज्ञानं तदेवमुक्तिसाधनमिति तदेवसंपादयेदित्याह ॥ निषिध्येति ॥ अथा तआदेशोनेतिनेतीत्यतनिरसनवेदवाक्यैर्निखिलोपाधीन्समष्टिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मरूपान् निषिध्यानात्मत्वेनपरित्यज्य संबंधत्रयसहितैस्तत्त्वमसि अयमात्माग्रह्य प्रज्ञानग्रह्य अद्ब्रह्मास्मीतिमहावाक्यैर्जीवात्मपरमात्मनोरैक्यंविधातृजानीयात् ॥ इदमेवमुक्ति-

निषिध्य निखिलोपाधीन्नेतिनेतीतिवाक्यतः ॥
विद्यादैक्यं महावाक्यैर्जीवात्मपरमात्मनोः ॥२९॥

साधनंतत्त्वज्ञानमित्यर्थः ॥ संबंधत्रयंतु ॥ सामानाधिकरण्यंच विशेषणविशेष्यता लक्ष्यलक्षणभावांच्छेति ॥ तत्रभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानांपदानामेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यम् यथा सोयंदेवदत्तइत्यत्र सइत्यस्यतद्देशकालवैशिश्यप्रवृत्तिनिमित्तस्यायमित्यस्यैतद्देशकालवैशिश्यप्रवृत्तिनिमित्तस्यचैकस्मिन्देवदत्तव्यक्तिमात्रेप्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यं ॥ एतंतत्त्वमसीतिवाक्येऽपि परोक्षत्वादिविशिशेषचैतन्यवाचकतत्त्वदस्यापरो

क्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकत्वंपदस्य चैकस्मिंश्चैतन्ये तात्पर्यसंबंधः ॥ विशेष-
 णविशेष्यताच यथा सोयंदेवदत्तइत्यत्रैवसःकः अयं अयंकः सइतिपरस्परंमे-
 दव्यावर्तकतयाविशेषणविशेष्यभावः ॥ एवं तत्त्वमसीत्यत्रापि तत्सदार्थपरोक्ष-
 त्वादिविशिष्टचैतन्यस्य त्वंपदार्थापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य चान्योन्यमेद-
 व्यावर्तकतयाविशेषणविशेष्यभावः ॥ लक्ष्यलक्षणाभावश्च यथातत्रैवसोयंशब्द-
 योर्विशिष्टयोः सोयंशब्दार्थयोर्चलक्षणत्वंव्यक्तिमात्रस्थचलक्ष्यत्वं ॥ एवंतत्त्वमसी-
 तिवाक्येऽपि तत्त्वंपदयोस्तदर्थयोर्वाचिरूढपरोक्षत्वादिधर्मपरित्यागेनाविरूढारं-
 डचैतन्येनसहलक्ष्यलक्षणाभावःसंबंधइति ॥ नन्वेवमपिलक्षणांविनामहावाक्यैः
 सविशेषणयोर्जीवात्मपरमात्मनोरैक्यज्ञानंनसंभवति । तत्कथमुच्यते । तैस्तयो-
 रैक्यंविद्यादितिचेत्तर्ह्यत्रका लक्षणा जहल्लक्षणावाऽजहल्लक्षणा वा जहदजहल्ल-
 क्षणा वा ॥ नाद्या यथागंगायांघोषइत्यत्र वाच्यार्थप्रवाहमशेषतःपरित्यज्य त-
 त्संबंधिन्यर्थंतरतीरेचृत्तिस्संभवति । तद्वदिहजडाजडासंभेदात्मकस्याशेषवाच्या-
 र्थस्यपरित्यागे तत्संबंधिनःपदार्थांतरस्यान्यस्यलक्षणीयस्याभावेन जहल्लक्षणा-
 यास्तस्याअसंसरणात् ॥ नापिद्वितीया यथाश्वेतोधावतीत्यत्रगुणवाचिनाश्वेत

शब्देन तदाश्रयद्रव्यं स्ववाच्यार्थगुणापरित्यागेन लक्ष्यते तथैवेह स्ववाच्यार्थापरित्यागे-
न तत्संबंधिनिवृत्तिरित्येवं लक्षणायास्तस्याअजहस्त्वाद्या अपि विरोधस्य तादव-
स्थ्येनासंभवात् ॥ तृतीया जहृदजहल्लक्षणात् यद्यपि सोयं देवदत्त इत्यत्र यथात-
देतद्देशकालवैशिष्ट्याशपरित्यागेनोभयावस्थानुगतमखंडं देवदत्तस्या-
ते तद्वद्व्याज्युभयोः पदार्थयोः समष्टिव्यष्टि सूक्ष्मस्थूलस्तूपवाक्यार्थविरोध्यशपरि-
त्यागेन सर्वानुगतं विन्मात्रं लक्षणाया समादाखण्डवाक्यार्थो बोध्यते इति संभवति ॥

आविद्यकं शरीरादि दृश्यं बुहुदवस्तरं ॥ एतद्विलक्षणं विद्यादहं
ब्रह्मेति निर्मलम् ॥ ३० ॥

तथाऽप्यत्र तु साऽप्याचार्येण नाद्रियते । वाक्यार्थ-
विरोधिनिस्थितोपाधीनां नेतिनेतीति चेदवाक्यैरेव निषेधविधाय तदनुविधिक्योरेव न
त्वंपदार्थयोस्तत्त्वमस्यादिमहावाक्यैरेवेदस्योपदेशात् ॥ यत्वनटीकाकारेण लक्षण-
यामहावाक्यैरेक्यं विद्यादित्युक्तं तत्त्वापातत इति ध्येयम् ॥ २९ ॥ नन्वतन्निरसनात्मा
वे काक्षतिरित्याशंक्या तन्निरसनाभावेऽखंडात्मा ज्ञानुमशक्यः । यथाना
रोपितस्य सर्पस्यापाकरणाभावे तदधिष्ठानत्वरज्जुज्ञानं नोत्पद्यते तद्वच्छरीराद्य-

नात्मनिरसनाभावे सच्चिदानंदरूपात्मा ज्ञातुं न शक्यते इत्याशयेनाह ॥ आचिद्यक
 मिति ॥ देहं द्रियादिसर्वं दृश्यं यतोऽविद्याकल्पितमतो बुद्बुदवत्क्षरं विनाशि तस्मादेतत्स
 र्वं निरस्येति शेषः । एतस्माद्द्विलक्षणं सच्चिदानंदरूपं निर्मलमविधातत्कार्यरहितं ब्रह्मा
 ह्यस्मीति विधातृत्वेन कृतकत्वो भवेदित्यर्थः ॥ तथा चोक्तं भगवता यज्ज्ञात्वानपुनर्माह
 मेवं यास्यसि पांडवेति ॥ ३० ॥ इदानीं महावाक्यजन्यस्थपूर्वोक्तब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्थदृढीकृतु
 स्वस्मिन्नेषतत्त्वज्ञानमननप्रकारमाह ॥ देहान्यत्वादिति षड्विः ॥ स्थूलशरीरधर्मा जन्म

देहान्यत्वात् न मे जन्म जराकार्श्यलयादयः ॥
 शब्दादिविषयैः संगो निरिंद्रियतया न च ॥ ३१ ॥

जराकार्श्यलयादयः मे मम न संति नित्याजरा मरा परिणामित्वेन देहभिन्नत्वात्
 ॥ ममशब्दादिविषयैः सहसंगो न च निरिंद्रियतया इंद्रियेष्व्यो निर्गतत्वाद्भिन्नत्वा-
 दित्यर्थः ॥ भौतिकानामिंद्रियाणां भौतिकैर्विषयैः सह संबंधोऽस्तु मम तु नित्यत्वे
 नासंगत्वेन च केनापि चास्तव संबंधो नास्ति ॥ असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेरिति भावः
 ॥ ३१ ॥ ॥ श्रीसच्चिदानंदाय नमः ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥

मनोधर्मानप्यात्मनिनिषेधति ॥ आमनस्त्वादिति ॥ दुःखंच रागश्च द्वेषश्च भयंच च
तान्यादीयेषां कामसंकल्पविचिकित्सा अद्वादीनांते मनोधर्माभिमम नसंति अमनस्त्वा
न्मनोभिन्नत्वात् ॥ तथाच श्रुतिः ॥ कामःसंकल्पोविचिकित्सा अद्वाऽश्रद्धा धनिर धति
ह्रीर्धीर्मीरित्येतत्सर्वमनर्षति ॥ देहान्यत्वादित्यादिसार्द्धश्लोकोक्त देहादीनां जन्म
दिधर्मनिषेधस्योपलक्षणत्वात् क्षुत्पिपासादयःप्राणधर्मा अपिमद्यिनसंतीतिबो

अमनस्त्वान्न मे दुःखरागद्वेषभयादयः ॥ अप्राणो ह्यमनाः शु
भ्रो ह्यक्षरात्परतःपरः ॥ ३२ ॥

ध्याम् । आत्मनो देहेन्द्रियादिभिन्नत्वेऽश्रु
तिमपि प्रमाणयति ॥ अप्राण इत्यादिसार्द्धेन ॥ हियस्मान्पुरव्या मुख्यप्राणाभिन्नोऽहं
तस्मात्क्षुत्पिपासाकाण्ठच धिरत्वादयस्तद्धर्मा मद्यिनसंति ॥ यस्मान्मनोभिन्नोऽहं
स्माद्रागद्वेषादयस्तद्धर्मा मद्यिनसंति ॥ शुभ्र इति मलिनरूपस्थूलदेहभिन्नत्वेन जन्म
मरणादीनामात्मनिषेधः ॥ स्वकार्यवर्गात्परतोऽक्षरादव्यक्तात्पर इत्यनेन मूढत्वा
दयोऽज्ञानधर्मा मद्यिनसंतीत्युक्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥

जन्यत्वेन नित्यत्वात्तस्मत्त्वं प्राणादीनां साधयति ॥ एतस्मादिति ॥ प्रत्यगभिन्नम-
 ह्मणः सकाशात् प्राणः क्रियाशक्तिः मनोऽतः करणं ज्ञानशक्तिः सर्वेन्द्रियाणि च ज्ञा-
 नकर्मेन्द्रियाणि ॥ चशब्दाद्देहादिकमपि स्वप्नमः वायुर्न भस्वान् ज्योतिरग्निः आपो
 जलानि पृथ्वीभूमिः विश्वस्य सर्वस्य स्थावरजंगमात्मकस्य प्राणिजातस्य धारिणी
 त्येतत्सर्वमनाद्यविद्यया जायत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ निर्गुण इति ॥ प्रकृतितद्विकारबुद्धिभिन्न

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥ एवं वायुर्ज्योतिराप
 श्च पृथ्वी विश्वस्य धारणी ॥ ३३ ॥ निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो नि-
 र्विकल्पो निरञ्जनः ॥ निर्विकारो निराकारो नित्यमुक्तोऽस्मि निर्मलः ३४

त्वात्सत्त्वादिगुणैरगेच्छादिगुणैश्च शून्योऽहमस्मीति संबंधस्तदुक्तमत्रैव ॥ रागेच्छासुरव-
 दुःखवादिबुद्धौ सत्यांप्रवर्तते सुषुप्तौ नास्ति तन्भाशेतस्माद्बुद्धेस्तु नात्मन इति ॥ निष्क्रियः
 देहेन्द्रियादिक्रियारहितोऽहं देहेन्द्रियादिभिन्नत्वात् ॥ अहं करोमीत्यादि प्रतीतिस्तु देहेन्द्रि-
 यादिष्व्यात्मनस्तादात्म्याध्यासान् ॥ नित्योऽहं सर्वदेवचैतन्यैकरूपतया प्रतीयमानत्वा-
 त् ॥ निर्विकल्पः संकल्पविकल्पात्मकमनोभिन्नत्वात् ॥ निरञ्जनः मायातत्कार्यमलभूय-

त्वात् ॥ अतएवनिर्विकारः विकृतानां मायातत्कार्याणां कल्पितत्वेन तेषामधिष्ठानत्वाच्च
 ॥ निराकारः आकाशवत्स्वतंत्रत्वे सति निरवयवत्वात् ॥ नित्यमुक्तः मोहादिवंधानां मयि
 कल्पितत्वेन वस्तुतोऽसंगत्वात् ॥ निर्मलः तमस्तत्कार्यमलरहितत्वात् ॥ ३४ ॥ नन्वेवंभू
 तेऽपित्वयिपरिच्छिन्नत्वं स्यादिति चेन्नेत्याह ॥ अहमिति ॥ सर्वदृश्यजातं बहिरंतर्ज्याप्य
 यथाकाशः स्थितस्तथाऽहमपि प्रत्यक्षैतन्मरूपेणास्ति भाति प्रियरूपेण च सर्वबहिरं
 तर्गतोऽस्मि ॥ तर्हि सर्वस्य विनाशेन वापि विनाशो भवेदिति तत्राह ॥ अच्युत इति ॥ सर्व

अहमाकाशात्सर्वं बहिरंतर्गतोऽच्युतः ॥ सदा सर्वसमः श्रुद्धो
 निःसंगो निर्मलोऽचलः ॥ ३५ ॥

स्य कल्पितत्वेन विनाशोऽपि मम विनाशो ना
 स्ति अधिष्ठानरूपत्वात् ॥ ननु तवाधिष्ठानरूपत्वेन विनाशाभावेऽप्यंतःकरणादेः सत्ता
 चैतन्योपायप्रदत्वेन घटादेश्च सत्ताभावप्रदत्वेन वैषम्यं स्यादिति चेत्तत्राह ॥ सदा सर्वसम
 इति ॥ अंतःकरणादीनां घटादेश्च सत्यतमः कार्यत्वेन वैषम्यतया वैषम्यप्रतीतिरस्तु
 नत्वात्मनि वैषम्यमित्यर्थः ॥ अतएव श्रुद्धः पुण्यापुण्यसंबंधरहितः ॥ निःसंगः केनापि
 वास्तवसंबंधशून्यः ॥ अतएव निर्मलः संशयादिमलरहितः ॥ अतएवाचलः परिपूर्णस
 च्चिदानंदस्य स्वरूपाच्च छित्तु मयोग्य इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तदेवं प्रत्यगात्मनस्त्वंपदार्थस्य चादृशालक्ष्यस्वरूपं चर्णितं तादृशमेव तत्पदार्थस्य
 ब्रह्मणोलक्ष्यस्वरूपं चर्णयंस्तस्य स्वस्मिन्नभेदमप्यनुसंदधाति ॥ नित्येति ॥ नित्यं-
 त्रिकालावाध्यं शुद्धं अविद्यादिमलरहितं विमुक्तं संसारवर्जितं एकं सजातीयभेदशून्यं
 अखंडं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं आनंदसुररूपं अद्वयं विजातीयस्वगतभेद-
 शून्यं एवंविधं यत्परब्रह्म ॥ सत्यज्ञानमनन्तब्रह्मेति श्रुत्या प्रतिपादितं तदेवाहम-

नित्यशुद्धविमुक्तैकभरं डानंदमहद्यं ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं यत्परं
 ब्रह्माहमद्य तत् ॥ ३६ ॥ एवं निरंतरं कृत्वा ब्रह्मैवास्मीति वासना
 ॥ हरत्यविद्याविशेषान् रोगानि च रसाधनम् ॥ ३७ ॥

स्मीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ एवं

चिरकालाभ्यस्तमनेन दृढीभूतं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमविद्यातत्कार्यसर्वनिहंतीत्याह ॥
 एवमिति ॥ एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण निरंतरं दीर्घकालसत्कारपूर्वकमननं कृत्वा ज्ञाता
 या ब्रह्मैवाहमस्मीति वासना देहात्मज्ञानवद्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य दृढता साऽविद्यांत
 लूनचित्तविशेषांशहरति निःशेषेण नाशयति ॥ अत्र दृष्टान्तो यथा रसायनमौषधं स-
 म्यक्सेवितं सत् रोगान्निःशेषेण नाशयति तद्वदिति ॥ ३७ ॥

अधुना ब्रह्मात्मैक्यभावनया साधनान्याह विविक्तदेशइति ॥ जनसंबंधवर्जितदेशे
 आसीनः सुरसुपविष्टः विरागः शब्दादिविषये विगता इच्छा यस्यात् एव विशेषेण जि-
 तानींद्रियाणि येन सोऽनन्यधीः ब्रह्मात्मन्येव तत्पराधीयस्य तथाभूतः सन्ननंतदेशका
 लयस्तुपरिच्छेदसून्यंतवेदशास्त्रप्रसिद्धमात्मानं ॥ यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चाति विष-
 यानिह यच्चास्यसततो भावस्तस्मादात्मेति गीयत इति निरुक्तं ॥ एकं सर्वं चासु देवोऽ

विविक्तदेशआसीनो विरागो विजितेंद्रियः ॥ भावयेदेकमात्मानं त
 मंतमनन्यधीः ॥ ३८ ॥ आत्मन्येवास्विलं दृश्यं प्रविलाप्य धिया सु
 धीः ॥ भावयेदेकमात्मानं निर्मलाकारावत्सदा ॥ ३९ ॥

हंचेति भावयेत् चिंतयेत् ॥ येन ब्रह्मात्मैक्यनिश्चयः स्यादित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ननु दृश्यप्र
 पंचे जायति कथमेकत्वभावनार्थं भवेदिति तत्राह ॥ आत्मनीति ॥ सुधीः शुद्धांतः
 करणोऽधिकारी धिया विवेकवत्या बुद्ध्या सर्वदृश्यं प्रविलाप्य ॥ तदनन्यत्वमारंभण
 शब्दादिभ्यः वाचारंभणधिकारो नाम धेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं पृथिव्यप्सु पयोचन्धो
 यन्दिवाद्यौ न भस्यसौ न भश्चाव्याकृतं तच्च भुङ्क्षुर्द्वोऽस्म्यहं हरिरिति ॥ न्यायघटित

श्रुतिस्मृतिप्रतिपत्तिपूर्वकं प्रकर्षेणात्यन्ताभावं कृत्वा सदा एकमरचंडैकरसमात्मानं भा-
वयन् ॥ अत्र दृष्टान्तः ॥ निर्मलाकाशवदिति ॥ यथाशरत्काले धूलिमेवाद्युपाध्यभावे
स्वच्छस्याकाशो भवति तद्वदात्मानं स्वच्छैकरसं भावयेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ नन्वसिद्धं
दृश्यं विहाय विद्वान्समाधीकेन रूपेणावतिष्ठत इति चेत्तत्राह ॥ नामेति ॥ परमार्थतत्त्वमा-
त्मानं विद्वान् नामरूपे आदीयस्थजानि व्यक्त्यादेस्तत्सर्वं विहाय परमार्थभूताधिष्ठान

नामरूपादिकं सर्वं विहाय परमार्थवित् ॥ परिपूर्णचिदानंदस्य
रूपेणावतिष्ठते ॥ ४० ॥ ज्ञानुज्ञानज्ञेयभेदः परात्मनि न विद्यते ॥
परानंदैकरूपत्वात् दीव्यते स्वयमेव तत् ॥ ४१ ॥

ज्ञानेन चाधित्वा परिपूर्-
णचिदानंदस्वरूपं यदात्मतत्त्वं तेन स्वकीयपरमार्थरूपेणावतिष्ठते निघातदीपवन्नंग-
ते ॥ तदुक्तं भगवता ॥ यथादीपो निघातस्थो नंगते सोपमा स्मृता योगिनो यत्तच्चित्तस्थयु-
जतो योगमात्मन इति ॥ ४० ॥ ननु पृथिव्यादिदृश्यस्थलयेऽपि समाधीज्ञानुज्ञानज्ञेय
भेदरूपत्रिपुटीप्रपंचलक्षणपचनस्थविद्यमानत्वात् कथं निघातदीपवत्स्वयमेवावति-
ष्ठते इति चेत्तत्राह ॥ ज्ञानुज्ञानेति ॥ सविकल्पसमाधिसमये ज्ञानादित्रिपुटीभेदः प्रती-

यमानोऽपिनिर्विकल्पसमाधिसमये परमात्मनि न विद्यते तस्य तदापरानन्दैकरूपत्वा-
 न् ॥ तत्तस्मात्स्यद्यमेव दीप्यते प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ एवं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाद्यात्म-
 ध्यानादिप्रयत्नकुर्यात्तः प्रत्यक्षाफलमाह ॥ एवमिति ॥ पूर्वोक्तप्रकारेण आत्मांतःकर-
 णभेदारणिरधःकाण्डं प्रणवभेदोत्तरारणित्तत्रयोः प्रत्ययकृतानताध्यानमिति पतञ्जलि-
 नोक्तध्यानभेदमथनं तस्मिन्सर्वदादीर्घकालनिरंतरसत्कारपूर्वकं कृते सति तत्रोदिता

एवमात्मारणौ ध्यानमथने सर्वदाकृते ॥ उदिताय गतिर्ज्याला स-
 र्वज्ञानंधनं दृष्टेत् ॥ ४२ ॥ अरुणनेत्रयोर्धेन पूर्व सं तमसी हृते ॥
 तत आधिभवेदात्मा स्वयमवांशुमानिव ॥ ४३ ॥

याऽवगतिरहं ब्रह्मास्मी
 निज्ञानलक्षणाज्याला मासर्वथदज्ञानतत्कार्यलक्षणमिंधनं तद्देहत्प्रसम्पसात्करोती-
 त्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवोत्तरारणिं ॥ ज्ञाननिर्मथनाभ्यास-
 त्याशं ददति पंडित इति ॥ ४२ ॥ अवगतिर्ज्याला सर्वाज्ञानंधनं दहेदित्येतदेव दृष्टेति
 न विद्युण्वन् निरावरणस्यात्मनः प्रकाशमानत्वमपि स दृष्टान्तमाह ॥ अरुणेनेवेति
 ॥ यथाऽरुणादय प्रकाशनादौ निविडंतमोद्दिद्यते तद्देहं ब्रह्मास्मी

गज्ञानलक्षणेतमसिद्धतेऽस्मिन् ततोऽशुमान्सूर्यइवात्मा स्वयमेवाविर्भवेन्निरावर
 णतयाप्राप्तुयादित्यर्थः ॥ तदुक्तं भगवता ॥ ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मन
 स्तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परमिति ॥ ४३ ॥ ननु ॥ यत्साक्षादपरोक्षा ब्रह्मेति
 श्रुतिप्रमाणेनात्मनः सततं प्राप्त्यात्कथमज्ञानाशे सति प्राप्नुयादित्युच्यते इत्याशं-
 स्याद्विद्यैवाप्राप्तवत्तन्नाशे प्राप्तवद्भवतीति सदृशं तमाह ॥ आत्मात्विति ॥ तत्त्वज्ञ

आत्मा तु सततं मासोऽप्यप्राप्तवद्विद्यया ॥ तन्नाशे प्राप्तवद्भवति
 स्वकंठाभरणं यथा ॥ ४४ ॥ स्थाणो पुरुषवद्भ्रात्या कृता ब्रह्मणि
 जीयता ॥ जीवस्य तालिके रूपे तस्मिन् दृष्टं निवर्तते ॥ ४५ ॥

दृष्ट्याऽऽत्मा सततं निरंतरं यथास्थानं मासोऽप्यज्ञानिनस्त्वविद्ययाऽनाद्यज्ञानेनाप्रा
 प्तवद्भासने श्रीगुरुकृपया तत्त्वमस्यादिमहावाक्यजन्यज्ञानेन तस्या अविद्याया ना
 शे प्राप्तवद्भवति ॥ यथाकस्यचित्पुरुषस्य स्वकंठे प्राप्तमेव कण्ठाभरणमज्ञानेनाप्राप्त-
 वन् तन्नाशे प्राप्तवद्भवति तद्भ्रदात्माऽपीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ननु ॥ यत्साक्षादपरोक्षा ब्र-
 ह्मेति श्रुत्या ब्रह्मण एव नित्यं प्राप्तवत्मुक्तं ननु जीवात्मन इत्याशं स्याद्विद्याकृतत्वा-

त्येवपरमात्मनो जीवत्वं ननु वस्तुत इति सदृष्टान्तमाह ॥ स्थाणाविति ॥ यथांधकाराघृते
 स्थाणो भ्रांत्यापुरुषोऽयमिति मिथ्याप्रत्ययं करोति तद्वदनाद्यविधाकृत भ्रांत्या ब्रह्मणि
 कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणा जीवता कृता ॥ जीवस्य तात्त्विकं रूपं साक्षादपराक्षि ब्रह्म
 स्मिन्दृष्टे तत्त्वमस्यादिमहावाक्येन साक्षात्कृते सति निवर्तते स्थाणो दृष्टे कल्पितपुरु
 ष इव जीवताऽपि विनिश्चयतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ननु विदुषामप्यहंममेत्यादिप्रत्यये जायति

तत्त्वस्वरूपा नु भवादुत्पन्नं ज्ञानमंजसा ॥

अहंममेति चाज्ञानं बाधते दिग्भ्रमादिवत् ॥ ४६ ॥

कथं सानिवर्तते इत्याशंक्याहंममेत्याद्यज्ञानकार्यमपि तत्त्वज्ञानं बाधत इति सदृष्टा
 तमाह ॥ तत्वेति ॥ जीवस्य यत्तत्त्वस्य रूपसच्चिदानंदालम्बकं लक्ष्यं तस्यानुभवादुत्प-
 न्नं यत्तत्त्वमस्यादिमहावाक्याद्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं तदंजसा दृष्टित्वेवाहंममेति चाज्ञानम
 ज्ञानकार्यं बाधते ॥ भानुदर्शनं यथा दिग्भ्रमादि ॥ आदिना स्थाणवादी पुरुषादिभ्रान्ति
 बाधते तद्वदित्यर्थः ॥ विदुषामहंममेत्यादिप्रत्ययस्तु बाधिता नु वृत्त्येति भावः ॥ ४६ ॥

इदानीं निरुक्ता ज्ञानतत्कार्यस्य विदुषो दृष्टिमनुवदति ॥ सम्यगिति द्वाभ्यां ॥ असंदि-
 ग्धाधिपर्वस्तं ज्ञानं विद्यते यस्य स योगी तेनैव ज्ञानचक्षुषा परिपूर्णया धिष्ठानस्वरूपे
 स्वात्मन्येवाखिलं दृश्यं कस्मिततया स्थितमीक्षते पश्यति कस्मितस्याधिष्ठानसत्ताति
 र्शित्तसत्ताकत्वाभावात् सर्वन्दृश्यमेकमद्वितीयमधिष्ठानभूतमात्मानमीक्षते तेनेव
 ज्ञानचक्षुषापश्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ननु प्रत्यक्षतयाऽऽत्मभिन्नत्वेन प्रतीयमानं जग-

सम्यग्विज्ञानवान् योगी स्वात्मन्येवाखिलं स्थितं ॥ एकं च सर्व-
 मात्मानं ईक्षते ज्ञानचक्षुषा ॥ ४७ ॥ आत्मैवेदं जगत्सर्वमात्मनोऽ-
 न्यन्न विद्यते ॥ मृदो यद्वद्भूदादीनि स्वात्मानं सर्वमीक्षते ॥ ४८ ॥

त् कथमात्मन्यभेदेन पश्यतीत्याशङ्क्योपादेयस्योपादानानतिरिक्तत्वाद्वाधसामानाधि-
 करण्येन तस्याभेददर्शनमिति सदृष्टांतमाह ॥ आत्मैवेति ॥ इदं सर्वं जगदात्मीचात्मोपा-
 देयत्वात् ॥ अतएवात्मनोऽन्यस्युपसत्ताकं न किंचिद्विद्यते ॥ यथा घटशरावादि मृदु
 पादानकं मृदः स्वकारणाद्भिन्नं तद्वद्विद्वात्सर्वदृश्यजातमात्मानमात्मस्वरूपमीक्ष-
 ते ॥ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधादिति तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिपश्यति च

प्रायात् वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेश्च ॥ ४८ ॥ एव-
विदुषो वास्तावदृष्टिमुक्त्वाऽथ तस्य जीवन्मुक्तयवस्थां दर्शयति ॥ जीवन्मुक्त इति चतुर्भिः
॥ तदात्मतत्त्वविद्वान्जीवन्मुक्तस्तु पूर्वतत्त्वज्ञानाख्यागनाद्यविद्याकल्पिता ये देहे
द्रियमनोबुद्ध्यादीनामुपाधीनां गुणा धर्मास्तां स्थजेत् विवेकेन दूरीकरोति ॥ सच्चि-
दानंदरूपत्याङ्गमरकीटवत्साक्षाद्ब्रह्मैव भवेत् भवति ॥ अनायमाशयः ॥ यथाक

जीवन्मुक्तस्तु तद्विद्वान् पूर्वोपाधिगुणां स्थजेत् ॥
सच्चिदानंदरूपत्याङ्गमरकीटवत् ॥ ४९ ॥

श्चित्कीटविशेषो ज्वमरकीटविशेषस्य भयतस्तदाकारं चित्तमृत्तिकुर्वन् पूर्वशरी-
रधर्मान् परित्यज्य स एव भवति तथा विद्वान्तु ॥ ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुत्या पू-
र्वमपि सच्चिदानंदरूपब्रह्मैवान्तःकथं स आत्मनि ब्रह्मतां ध्यायन् पूर्वोपाधिगुणां स्थ-
त्का ब्रह्मन भवेदिति ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अतएव जीवन्मुक्तस्य श्रीरामचंद्ररूपत्वं स्वप्रेणवर्णयति ॥ तीर्त्वेति ॥ आत्मन्या
 रामः स्थितिर्यस्य स योगी मोहाणवमज्ञानसमुद्रं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानसेतुनातीर्त्वा
 रागद्वेषादिलक्षणान् रावणादिराक्षसान् शान्तिसीताऽपतद्धतः शुद्धांतःकरण
 क्लृपान्दनुपौनिःसृतेर्वैराग्यविचारदिवाणेर्हत्वा विदार्य शान्तिलक्षणा या सीता
 तथा मुक्तः सन् प्रारब्धशेषेण स्थितायां शरीरलक्षणा यो ध्याया स्वस्वरूपस्थिति

तीर्त्वा मोहाणवमं हत्वा रागद्वेषादिराक्षसान् ॥ योगी शान्ति-
 समायुक्त आत्मारामो विराजते ॥५०॥ बाह्या नित्यसुरचासक्तिं
 हित्वाऽऽत्मसुरवेनिर्यतः ॥ घटस्थदीपवत्स्वस्थः अंतरय प्रका-
 शते ॥५१॥

लक्षणेस्वरान्येऽभिषिक्तः सन् विशेषेण राजते प्रकाशते इत्यर्थः
 ॥५०॥ अधुना लक्षणविधया जीवन्मुक्तस्य स्थितिमाह ॥ बाह्येति ॥ चक्षुरादिबाह्ये
 द्विचविषयसंबन्धजन्यमतएवानित्यं चत्सुरसंतस्मिन्नासक्तिं प्रीतिं हित्वा परित्यज्यात्म
 नः स्वरूपभूतेन सुरवेन निर्यतः आनंदितः अतएव स्वस्थः स्वरूपभूते स्वमहिम्नि
 स्थितः सन्ततः स्वातःकरणमध्ये एव प्रकाशते चाक्षुषादिपृच्छति द्वारा बाह्यविषयेषु ।

स्तुतस्य ज्ञानलक्षणनेजसस्तानिरोधेन मध्ये एव निरुद्धत्वात् ॥ अत्र ह्यंतां माह ॥ घ
 दस्य दीपवदिति ॥ यथा घटे यत्मानो यो दीपः स बाह्यनिवृत्तकिरणः सन्तरे वधि-
 शेषतया प्रकाशते तद्वदित्यर्थः ॥ तदुक्तं भगवता ॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ
 मनोगतान् आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते इति ॥ ५१ ॥ किंच उपाधि
 स्थ इति ॥ देहाद्युपाधौ साक्षित्वेन स्थितोऽपि मुनिर्मनशीलस्तत्त्वधिन् व्यं ०८८

उपाधिस्थोऽपि तद्दर्मेन लिप्तो व्योमवन्मुनिः ॥
 सर्वत्र मूकवत्तिष्ठेन्नासक्तो वायुवच्चरेत् ॥ ५२ ॥

यथा काशीधूल्यादिना न लिप्यते तद्वदुपाधिदर्मेर्न लिप्तो भवति ॥ सर्वत्र पृथिव्या
 मटन्सर्वज्ञोऽपि स नृलोकैर्षणारहितत्वात् मूकवत्तिष्ठेतिष्ठति ॥ नासक्तः प्रारब्ध
 पनतेषु विषयेष्व्वासक्तिरहितः सन् वायुवत् यथा वायुः सुगंधितस्थले आसक्तिरहि
 तो गच्छति तद्वच्चरेच्चरतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ॥ ७३ ॥

अथ तस्य तावदेव चिरं यावन्मविमोदयेऽथ संपत्स्ये ॥ भूयश्चाति विश्वमाद्या निवृत्तिरि-
 त्यादि द्युति प्रतिपाद्यंतस्य विदेहकैवल्यमाह ॥ उपाधीति ॥ प्रारब्धभोगोपशान्ती देहेंद्रि-
 यादिरूपोपाधेर्विलयो भवति तद्विलयान्मुनिर्विद्वान् विष्णोर्व्यापके परब्रह्मणि निर्वि-
 शेषं विशेषरहितं यथा स्यात्तथा विशेषत् ॥ अत्यंतप्रवेशे दृष्टान्तत्रयमाह ॥ जले जलमि-
 त्यादि ॥ यथानद्यः स्पंदमानाः समुद्रेऽस्तंगच्छन्ति नाम रूपे विहाय ॥ तथा विद्वान्नाम

उपाधि विलयाद्द्विष्यो निर्विशेषं विशेषेभ्युनिः ॥

जलं जलं विचद्मोम्नि तेजस्तेजसि वा यथा ॥ ५३ ॥

रूपाद्विसुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति श्रुतेर्यथा समुद्रजले नदीजलं प्रविश-
 ति यथा वा विचत् घटाद्याकाशो घटाद्युपाधि विहाय महाकाशे ॥ दीपादीनां विशे-
 पने जीमहातेजसि च यथैतानि जलादीनि जलादिव्यत्यन्ता भेदेन प्रविशन्ति तथा
 विद्वानपि विदेहकैवल्यवस्थायां निर्विशेषं विशतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

॥ श्रीसच्चिदानंदाय नमः ॥

॥ ५३ ॥

॥ ५३ ॥

विदेहकैवल्यावस्थायां विद्वान् यद्ब्रह्मसंपद्यते तदेवेदानीं निरूपयति ॥ यल्लाभाभादित्य
 सुभिः ॥ यस्य ब्रह्मणोलाभात्साक्षरपरो द्वितीयोलाभो नास्ति तस्य परमपुरुषार्थत्वे
 न सर्वलाभानां तत्रैवांतर्भावात् ॥ यस्य ब्रह्मणः स्वरूपभूतसुरषादपरसुरवन्विद्यते
 तस्य निरतिशयसुरवत्वेन क्षुद्रानंदानां तत्रैवांतर्भावात् ॥ एतस्यैवानंदस्याभ्यानिभू
 तानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः यस्य ब्रह्मणः साक्षात्कारलक्षणान् ज्ञानादपरज्ञा

यल्लाभान्नापरो लाभो यत्सुरवान्नापरं सुरवं ॥ यज्ज्ञानान्नापरं
 ज्ञानं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ५४ ॥ यद्ब्रह्मा नापरं दृश्यं यद्ब्रह्मान
 पुनर्भवः ॥ यज्ज्ञात्या नापरं ज्ञेयं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ५५ ॥

नंनास्ति ॥ ब्रह्मपेदब्रह्मैवभवतीति श्रुत्या परमपुरुषार्थहेतुत्वेनातिश्रिष्टत्वात् ॥ तत्ता
 दृशं ब्रह्मर्थेन रूपेण विदेहकैवल्यावस्थायां विद्वांसिष्ठतीत्यवधारयेत् निश्चित्यजा
 नीयादित्यर्थः ॥ ५४ ॥ यद्ब्रह्मेत्येति ॥ यद्ब्रह्म ब्रह्मा साक्षात्कृत्या परं दृश्यं द्रष्टव्यं ना
 स्ति अधिष्ठानभूतस्य तस्य साक्षात्कृतत्वं कल्पितस्य सर्वस्य साक्षात्कृतत्वात् ॥ ये
 नाविज्ञानं विज्ञातमिति श्रुतेः ॥ यद्ब्रह्म भूत्वा यदेक्यंगत्वा पुनर्भवो रूपान्तरेण जन्मान

प्रवति ॥ यद्गत्याननिवर्तते तद्दामपरमंमेति भगवदुक्तेः ॥ यद्ब्रह्मसामान्यतः सर्वो
 पादानत्वेन ज्ञात्वाऽपरं ज्ञेयं ज्ञातव्यं नास्ति कार्यस्य कारणान्तिरिक्तसत्तात्पून्यत्वेन
 तस्मिन् ज्ञाते तस्य ज्ञातत्वात् ॥ यथैकेन मूर्खिडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारभण
 चिकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः तद्ब्रह्मेत्यवधारयेदित्युक्तार्थः पादः ॥ ५५
 ननु विदेहकैवल्यावस्थायां तत्त्वविदो यद्ब्रह्म भवन्ति तत्किं परिच्छिन्नं तथा सत्यनि
 त्यत्वेनापुरुषार्थत्वात्किं तद्वापत्येत्याशङ्क्य तस्य परिपूर्णमित्यानंदरूपत्वेन परम

तिर्यगूर्द्धमथः पूर्णं सच्चिदानंदमद्वयम् ॥

अनन्तं नित्यमेकं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ५६ ॥

पुरुषार्थत्वान्मैवमित्याह ॥ तिर्यगिति ॥ यत्सच्चिदानंदमद्वयवस्तु तिर्यक् वामदक्षि
 णतः ऊर्द्धमथश्च पूर्णं तद्ब्रह्मेत्यनेन संबन्धः ॥ तदुक्तं वेदे ब्रह्मैवेदमभूतं पुरस्तात्तद्ब्र
 ह्मपश्चाद्दक्षिणतश्चात्तरेण अधश्चाद्ूर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वं वरिष्ठं पूर्णमदः पूर्णमिदं
 पूर्णं त्पूर्णं मुदुच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेषावशिष्यते इति ॥ न च तत्र देशपरि
 छेदाभावोऽपि वस्तुपरिच्छेदः स्यादिति चेत्तत्राह ॥ अनन्तमिति ॥ तत्र कल्पितानां वस्तु

नांतदतिरिक्तसत्ताशून्यत्वेन तत्कृतपरिच्छेदाभाववदित्यर्थः ॥ नन्वेवमपि कालपरि-
च्छेदः स्यादिति तत्राह ॥ नित्यमिति कालपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः ॥ नित्यो नित्यानां च
तन्मध्येतानां अस्थग्रहचक्षुःशोभिभवत् आदनः मृत्युर्थस्योपसेचनं कइहापेद
यत्रस इत्यादि श्रुतेः ॥ तर्हि सजातीयमेदवस्स्यादिति तत्राह ॥ एकमिति ॥ सजा-
तीयमेदशून्यमित्यर्थः ॥ एको देवः सर्वभूतषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतंतरात्मा कर्मा-
ध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चिता केवला निगुणश्च ॥ एक एव हि भूतात्मा भूतेभू

अतद्भाष्यरूपेण वेदांतैर्लक्ष्यते ऽद्वयम् ॥

अखंडानंदमेकं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥५७॥

नेव्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् ॥ एकमेवा द्वितीयं ब्रह्मनेह नाना-
स्ति किंचिनेत्यादि श्रुतेर्देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेदित्यर्थः ॥५६॥
अतदिति ॥ अखंडानंदमेकमद्वयद्वस्तु अथात आदेशो नितिनेतीति नेह नानास्ति
किंचन अनेवस्थूलमहस्वमदीर्घमित्यादि वेदांतैरतद्भाष्यरूपेण परमार्थवस्तु
तिरिक्तसर्वनिरसनं नलक्ष्यते निषेधावधित्वेन बोध्यते तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥५७॥

ननु ब्रह्मेन्द्रादयो ऽपि निरतिशयानं दिनः श्रूयंते तत्कथं विदेहकैवल्यावस्थायां यद्ब्र-
 ह्मप्राप्यते तस्यैवानंदरूपत्वमित्याशंक्य ॥ तेषामपि ब्रह्मानंदलवेनैवलवानंदित्वमि-
 त्याह ॥ अखंडेति ॥ अपरिच्छिन्नानंदो रूपं यस्य तस्यानंदसमुद्रस्य परमात्मन आनं-
 दलवसुरलेशो आश्रिता ब्रह्मेन्द्रादयस्तारतम्येन न्यूनाधिक्येन लवाः लेशपरिमाणा
 आनंदिनो भवन्ति ॥ एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रा मुपजीवंतीति श्रुतेः ॥ अतो

अखंडानंदरूपस्य तस्यानंदलवाश्रिताः ॥ ब्रह्माद्यास्तारतम्येन
 भवंत्यानंदिनो लवाः ॥ ५८ ॥ तद्युक्तमखिलं वस्तु व्यवहारस्तद-
 न्वितः ॥ तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म क्षीरं सर्पिरिवाखिले ॥ ५९ ॥

यस्य ब्रह्मानंदस्य लेशमात्रेण ब्रह्मेन्द्रादीनामानंदित्वं तत्रैव विदुषो विदेहकैवल्याव-
 स्थायां स्थितिरिति भावः ॥ ५८ ॥ नन्वसौ ब्रह्मानंदः कुत्र तिष्ठति यस्यानंदलेशेन ब्र-
 ह्मादीनामानंदित्वमिति चेत्तस्य सर्वत्रैवानुगतत्वमिति सदृशांतमाह ॥ तद्युक्तमिति
 ॥ तेन सच्चिदानंदरूपेणाखिलं घटपटादिवस्तु युक्तमस्ति भाति प्रियरूपेण व्यवहरीय
 माणत्वान् ॥ व्यवहारव्यवचनादानादिव्यवहृतिरपि तेन सच्चिदानंदरूपेणाखिलो व्या-

सगुणभवति ॥ यस्मादेवंतस्मात्सच्चिदानंदलक्षणं ब्रह्मसर्वगतमस्ति यथासासर्पिर्घृत
 मखिलेक्षीरेदुग्धेव्याप्यवर्तते तद्वदित्यर्थः ॥ ५९ ॥ एवंपरमात्मनः प्रपंचानुगतत्वेऽपि त
 द्भ्रमांसंस्पर्शित्वमेव तस्यजानीयादित्याह ॥ अनर्णिवति ॥ अणुपरिमाणरहिततच्चैषोऽ
 गुरात्माने तस्मादेतत्तच्च इति श्रुत्या तस्याणुपरिमाणत्वेन प्रतिपादनात्कथं तद्रहित इ
 निवाच्यं तस्यास्तदुर्विशेषत्वे एव तात्पर्यात् ॥ अणुपरिमाणं नास्ति चेत्स हि महती मही
 यानीति श्रुत्या महत्परिमाणं सेत्स्यनीति चेत्तत्राह ॥ अस्थूलमिति ॥ महत्परिमा

अनणवस्थूलमूहस्वमदीर्घमजमव्ययम् ॥

अरूपगुणवर्णारब्धं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ६० ॥

तस्यमहत्परिमाणत्वे घटादिवदनित्यत्वं स्यात् तत्राच कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसं
 गात् ॥ श्रुतेस्तु सर्वाधिष्ठानत्वेन सर्वश्रेष्ठत्वे तात्पर्यान्नपरिमाणसाधकत्वं ॥
 न्हस्वपरिमाणरहितं अदीर्घदीर्घपरिमाणभूत्वं ॥ एवंश्रुत्या प्रतिपादितं घटजमव्ययं
 जन्मविनाशरहितं अरूपगुणवर्णारब्धं नास्तिरूपं गुणाः सत्त्वाद्यः वर्णाभ्राह्मणादय
 आरब्धं नाम च यस्य तन्मुक्तोपसृज्यं सर्वगतं ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ६० ॥

यद्भासति ॥ यस्यन्नह्मणोभासाऽलौकिकतेजसाऽर्कादिः सूर्यादिर्भास्यते प्रकाशितो
 भवति भास्यैरर्कादिभिस्तु यद्ब्रह्मतत्त्वं नावभास्यते ॥ नतन्नसूर्योभाति न चंद्रतारकने
 माविद्युतोभातिकुतोयमग्निः ॥ तमेव भातमनुभाति सर्वतस्य भासा सर्वा भिदं विभातीति
 श्रुतेः चेन्नसर्वमिदं भूतमौतिकं जगद्राति तन्मुक्तोपसृष्यन्नह्मेति विजानीयादित्यर्थः
 ॥६१॥

यद्भासा भास्यतेऽर्कादिर्भास्यैर्यन्नावभास्यते ॥ येन सर्वमिदं भाति
 तद्ब्रह्मैत्यपधारयत् ॥६१॥ स्वयमतत्त्वहिव्याप्य भासयन्नखिलं जगत्
 ॥ परः प्रकाशते वन्दिः प्रतसायसपिंडवत् ॥६२॥

॥६१॥ तदेवं विदेहकैवल्या
 गत्याद्यां यद्रूपेण विदुषः स्थितिस्तद्ब्रह्म निरूपितमथ परमपुरुषार्थहेतुत्वेन पुनस्तत्त्वविदो निश्च
 चंदर्शयन्ति ॥ स्वयमिति विभिः ॥ परः परमात्माऽखिलं जगदतर्वाहिव्याप्यभासयत्ययं प्रकाशित
 अत्र दृष्टान्तमाह ॥ वन्दिः प्रतसायसपिंडवदिति ॥ यथा प्रतस आयसस्य लोहस्य पिंडस्तमेत
 वं द्विव्याप्यवन्दिर्भासयन्मयं प्रकाशते तद्वत्परमात्माऽपीत्यर्थः ॥६२॥

जगदिति ॥ असज्जडदुःखरूपतया कल्पितं यज्जगतस्माद्विलक्षणं सच्चिदानंदवस्तुरूपं
ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्किंचनास्ति ब्रह्मणोऽन्यच्चेद्यदि भाति भातुनाम परंतु मिथ्या
॥ मरुमरीचिका यथामरीचिजलं विज्ञस्य मिथ्यैव भासते तद्वदित्यर्थः ॥ ६३ ॥ एतदेव
स्फुटयति ॥ दृश्यत इति ॥ चक्षुषाय दृश्यते श्रोत्रेण यच्छ्रूयते मनसा यत्स्मर्यते वाचा

जगद्विलक्षणं ब्रह्म ब्रह्मणो न्यन्न किंचन ॥ ब्रह्मान्यद्भाति चेन्मि-
थ्या यथा मरुमरीचिका ॥ ६३ ॥ दृश्यते श्रूयते यत्तद्ब्रह्मणोऽन्यन्न
किंचन ॥ तत्त्वज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सच्चिदानंदमद्वयम् ॥ ६४ ॥ सर्वगतं
सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते ॥ अज्ञानचक्षुर्नक्षते भास्वंतं
भानुमन्धयन् ॥ ६५ ॥

यदभिधीयते तत्त्वज्ञाता तत्सर्वं सच्चिदानंदमद्वयं
ब्रह्मैव ब्रह्मणोऽन्यन्न किंचिदस्तीति भावः ॥ ६४ ॥ ननु सच्चिदानंदं अत्मकं ब्रह्म सर्वगतं
तत्रैतदा तत्सर्वं कुतो न पश्यंतीत्याशंक्य ॥ तत्सर्वगतमपि तत्त्वज्ञानदृष्टिरेव निरीक्षते
न त्वज्ञानतिमिरांधदृष्टिरिति सदृष्टांतमाह ॥ सर्वगमिति ॥ सच्चिदात्मा सर्वगतोऽपि त-
मात्मानं ज्ञानचक्षुर्धस्यस निरीक्षते ॥ न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा

कर्मणाया ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्तत् स्तुतं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः दृश्यते ऽ त्वग्र्यानुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शीभिरित्यादि श्रुतेः ॥ अज्ञानेनानाद्यविद्यया ऽ ऽ दृतं चक्षुर्दृष्टिर्धस्यसस्वप्रकाशमप्यात्मानं नक्षेत भास्वतं प्रकाशमानमपि भानुसूच्यं मंधो यथा न पश्यति तद्दित्यर्थः ॥ तदुक्तं भगवता अज्ञानेनादृतं ज्ञानं तेन मुह्यति जंतव इति ॥ ६५ ॥ ननु ज्ञानचक्षुषा पुरुषेण विवेकबलाद्देहैर्द्रियादिष्वध्यासल

अवणादिभिरुदीप्तज्ञानाग्निपरितापितः ॥
जीवः सर्वमलान्मुक्तः स्वर्णवत् द्योतते स्वयम् ॥ ६६ ॥

क्षणमलापकरणे कृते ऽपि पूर्वाग्ध्यस्तभवधासनावशात् कदाचित्पुनरप्यहं ममाभिमानलक्षणमलस्फुरण ॥ एकथमात्मनः स्वस्वस्वपावस्थितिलक्षणाभ्युद्धिः स्यादिति चेत्तत्राह ॥ अवणादिभिरिति ॥ अवणामननमिदिव्यासने रुदीप्तउत्कृष्टं प्रकाशितो योज्ञानाग्निस्तेन परितापितो जीवः सर्वमलात् संसारमूलभूता ज्ञानतत्कार्यलक्षणात् मुक्तो रहितः सन् स्वर्णवत् स्वयं द्योतते स्वस्वस्वपेण सच्चिदानंदलक्षणेन प्रकाशते ॥

अथापुनरहंममादीनांस्फुरणंनभवेदित्यर्थः ॥६६॥ नन्वेवंशोधितआत्माकिंभूतः
कुत्रचादितः सन् कंचप्रकाशतइतिचेत्तत्राह ॥ हृदाकाशेति ॥ एवंशोधितोजीव
आत्मापरमात्माएकलक्षणलक्षितत्वात्सएवबोधमानुः ज्ञानसूर्यो हृदाकाशेउ

हृदाकाशो दितो ह्यात्मा बोधमानुस्तमोपहृत् ॥
सर्वव्यापी सर्वधारी भाति सर्वं प्रकाशते ॥६७॥

दितआविर्भूतःसन्सर्वंभानिप्रकाशयति स्वयंचप्रकाशते ॥ तर्हिहृदाकाशोदितंत्वेत
स्यपरिच्छिन्नत्वंस्यादितिचेत्तत्राह ॥ सर्वव्यापीति ॥ सर्वस्मिन्व्याप्तोतितच्छीलइत्य
र्थः ॥ अतःसर्वधारीसर्वस्याज्ञानतत्कार्यस्याधिष्ठानभूतइत्यर्थः ॥ ६७ ॥

अत्र सर्वेषां स्वात्मतत्सन्तीर्थस्त्वपेण वर्णयन् सर्वे नतः फलतश्च सर्वतीर्थे शिरोम-
 णित्वेन तस्याचक्षयसेवनीयत्वं दर्शयति ॥ यद्वा ननु स्वाभाविकदुरितपरिहा-
 रार्थं तत्सर्विदोऽपि प्रयागादितीर्थयात्राद्यमस्य कर्तव्यत्वात्कथं सर्वमूलविनिमु-
 क्तः स्वर्णवत्त्वोद्योतत इत्याशङ्क्य स्वात्मतीर्थे स्नातस्य न किञ्चित्कर्तव्यमित्याह ॥

दिग्देशकालाद्यनपेक्षसर्वगं शीतादिह-
 न्नित्यसुर्यं निरंजनं ॥ ६३

दिग्देशेति ॥ यो विनिश्चिन्तयः परमहंसः स्वात्मतीर्थं भजते चित्तैकाग्र्येण सैव ते
 स सर्ववित् सर्वज्ञः सर्वगतश्च परमात्मा सन्नमृतो मुक्तो भवेत् ॥ ब्रह्मैव सन् ब्रह्मा
 व्यतीतिञ्चुतेः ॥ कीदृशं स्वात्मतीर्थं दिग्देशकालाद्यनपेक्षसर्वगं दिक् देशश्च का
 लश्च तान्नापेक्षते यतः सर्वगं इतरत्प्रयागादितीर्थं तु दिगादिसापेक्षत्वात्परिच्छि

न्मं पुनः कीदृशं शीतादिहृत् शीतोष्णादि हं हृदुः रवानिहरतीति तथा यतो नित्य-
 सुखं सर्वदा सुखरूपं प्रयागादितीर्थेषु हं हृदुः रयप्रदं पुनः कीदृशं निरंजनं माया
 तत्कार्यमलभून्य इतरंतु समलमपि भवत्यतः स्वात्मतीर्थमुमुक्षुणाऽ वश्यं सेवनी

यः स्वात्मतीर्थं भजते विनिष्क्रियः स सर्ववित्सर्वगतोऽसृ-
 तो भवेत् ॥ ६८ ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिभाष-
 काचार्यश्रीशंकरभगवता कृतमात्मबोधारव्य प्रकरणं स
 माप्तम् ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७३ ॥

यमित्यर्थः ॥ तदुक्तं महाभारते आत्मानदी संघमतोयपूर्णा सत्याचहा शीलत
 दा दयोर्भिः ॥ तत्राभिषेककुरुपांडुपुत्र नवारिणां शुद्धनिचातरास्मेति ॥ भागवते
 चतत्रकृतस्नातानां महत्त्वमुक्तं साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थीभूता हि साधवः ती

र्थीकुर्यतितीर्थानि स्वातंस्थेनगदाभृता ॥१॥ नह्यम्मथानितीर्थानि न देवा मृच्छिला
 मथाः ॥ तेपुनंत्पुरुफालेन दर्शना देवसाधव इति ॥ अत्रसाधवः स्वात्मतीर्थैकतस्मान्ना
 इत्यर्थः ॥ अभिधुक्कैरप्युक्तं स्नातंतेन समस्ततीर्थसलिले दत्ताचसर्वाच निर्यज्ज्ञा
 नांचकृतं सहस्रमसिद्धा देवाश्चसंपूजिताः ॥ संसाराच्च समुद्भूताः स्वपितरश्चैलोष्य
 पूज्योऽप्यसौ अस्यब्रह्मविचारणोदाणमपिस्थैर्यमनः प्राप्नुयात् ॥१॥ कुलंपवित्रं
 जननीकृतार्था वसुंधरापुण्यवतीचतेन ॥ अपारसच्चित्सुरवसागरेऽस्मिन्लीनंप
 रेब्रह्मणियस्यचेत्त इति ॥ ६८ ॥ ॥ ममभवेद्गुरुणापदकंजयोरिहपरत्रगति
 अदयोर्नतिः ॥ वसतिअत्रधिमुक्तिरहर्निशंतदुपमांफथयामिकथंगिरा ॥१॥ गुरु
 गंगामंडूवन्देल्पतोयज्ज्ञानधारया नापत्रयमथाकृत्यशान्तिशैत्यमुपाश्रये ॥ २ ॥
 आत्मबोधस्यटीकेयमात्मबोधधियुद्धये ब्रह्मानंदेनकृतां वीक्ष्यतुष्यन्तुसज्ज
 नाः ॥ ३ ॥ श्रीनानकनिराकारं शंकरेशंकराकृतिं ॥ श्रीमन्मौक्तिकरामचनमामिस
 ज्जनांस्तथा ॥ ४ ॥ वेणीमाधवदेवस्यप्रसादाच्छ्रीप्रधागके ॥ दीपिकेयंमथाकारि
 तुष्यतांभाधयोऽनया ॥ ५ ॥ ॥ इतिश्रीमन्मौक्तिकरामोदासीनत्रिष्यब्रह्मान
 दपिरचिताऽऽत्मबोधस्यदीपिकारव्याटीकासमाप्ता ॥

॥ अथात्मपंचकप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ नाहं देहो नोन्द्रियाण्यंतरंगं नाहंकारः प्राणवर्गो न बुद्धिः ॥ ५ ॥
 क्षेत्रचित्तादिदूरः साक्षी नित्यः प्रत्यगात्मा शिवोऽहम् ॥ १ ॥ रज्यज्ञानाद्भ्रातिरज्युर्थथाऽहिः -
 स्वात्माज्ञानादात्मनीजीवभावः ॥ आसौत्स्याहिभ्रातिनाशे सरज्युर्जीवो नाहं देशिको-
 त्तया शिवोहम् ॥ २ ॥ आप्नातीदं विन्धमात्सन्धसत्यं सत्यज्ञानानंदरूपे विमोहात् ॥ निद्रामो-
 हात्स्वप्नवत्तन्मसत्यं शरुद्धः पूर्णो नित्यएकः शिवोऽहम् ॥ ३ ॥ मत्तो नान्यत्किंचिदत्रास्ति विश्वं
 सत्यं बाह्यं वस्तु माधीपकृतम् ॥ आदर्शत भासमानस्य तुल्यं मय्यहूते भाति तस्माच्छिवोऽ-
 हम् ॥ ४ ॥ नाहं जातो न प्रवृद्धो न नष्टो देहस्योक्ताः प्राकृताः सर्पधर्माः ॥ कर्तृत्वादिश्रिन्म-
 यस्यास्ति नाहंकारस्यैव ह्यात्मनो मे शिवोऽहम् ॥ ५ ॥ नाहं जाते जन्म मृत्युकृतो मे नाहं प्रा-
 णः क्षुत्पिपासे कुतो मे ॥ नाहं चित्तं शोकमोहो कुतो मे नाहं कर्तव्यं धर्मोक्षो कुतो मे ॥ ६ ॥ ॥
 इति त्रीमच्छंकराचार्यविरचितं आत्मपंचकस्तोत्रं संपूर्णम् ॥ ॥ ६ ॥

॥ अथ निर्वाणषट्कप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ मनोबुद्ध्यहंकारचित्तानि नाहं न च श्रोत्रनिष्ठे न च घ्राणनेत्रे ॥ न
 च व्योमम्भूमिर्न तेजो न वायुश्चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोहम् ॥ १ ॥ न च प्राणसंज्ञो न वै

नचासप्तधातुर्नवापंचकोशः ॥ नचाक्याणिपादोनचोपस्थपाद्युश्चिदानंदरूपः शिवो ॥ २ ॥
 नमेदृशरगौनमेलोत्तमोहीमदीनेवमेनेवमात्सर्यभाषः ॥ नधर्मेनचार्थीनक्रामोनमोक्षश्चि-
 दानंद ॥ ३ ॥ नपुण्यनपापंनसीरच्यंनदुःखंनमंत्रोनतीर्थिनचेदानयज्ञाः ॥ अहंभोजनं
 ज्यंनभोक्ताचिदानंद ॥ ४ ॥ नमृत्युर्नशंक्रानभेजातिभेदः पितानैवमेनेवमाताचजन्म ॥ नवो-
 र्नमित्रंयुरुर्भेवशिष्यश्चिदानंद ॥ ५ ॥ अहंनिर्विकल्पीनिराकाररूपीविभुत्याच्चसर्पत्रसंगे
 द्रियाणाम् ॥ नचासंगतंनैवमुक्तिर्नमेयश्चिदानंद ॥ ६ ॥ ॥ इतिश्रीमच्छंकराचा-
 र्यविरचितंनिर्वाणषट्कसंपूर्णम् ॥ ॥ ७ ॥

शंकराचार्यरचितो ब्रह्मानंदविद्युत्तिमान् ॥ पीतांबरणसंशुद्धो मुबायामात्मबोधकः ॥ १ ॥
 श्रीमद्भरिप्रसादारब्धैर्वनखंड्याहृशिष्यकैः ॥ प्रसिद्धिं गमितो मुद्रयित्वा श्रीजागदीश्वरे ॥ २ ॥
 सप्त १९३८ शके १८०३

इति सटीकालम्बोधः समाप्तः